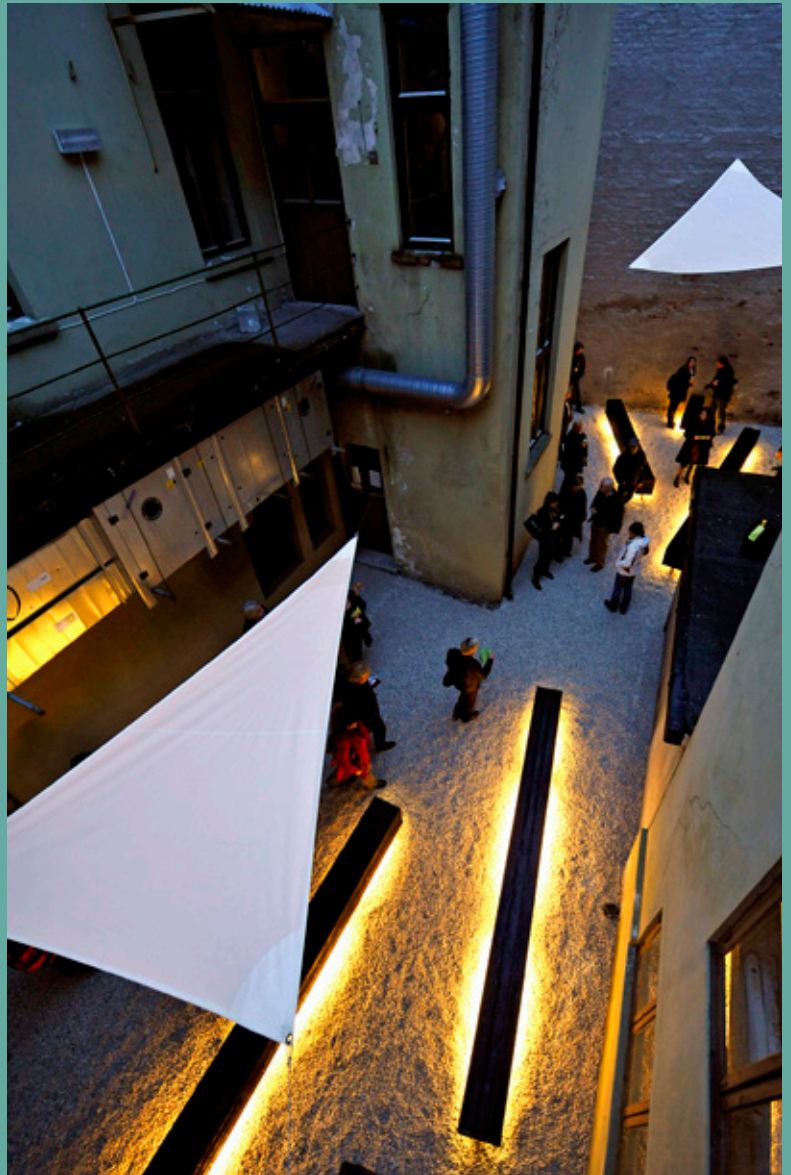

Mosaikk

En urban utviklingsstrategi

Laurie Vestøl
Dagur Eggertsson

Mosaikk
En urban utviklingsstrategi

Laurie Vestøl
Dagur Eggertsson

Innhold

	Forord	9			
	Innledning	11			
Del 1	Bakgrunn		Del 4	Case study – Mosaikk Skien	
	Byens økosystem	15		11 delprosjekt fra 2008–2015	45
	Kyskhetsprogram	16		Verdigrunnlag for kvadraturen	45
	Myndiggjøring av grasrota	18		Mosaikk konsept: kunst i byromsutvikling	48
	Den knuste vinduers teori	20		Offentlige byrom	
	Stedskarakter	22		Stimulering av kafeene	52
Del 2	En urban utviklingsstrategi			Temporære kunstinntallasjoner	54
	Urbane strategier	25		Rådhusplassen stunt	56
	Byrom	25		Grønne rom til Matfestivalen Mersmak	59
	Byfornyelse = byutvikling?	27		Bakgårdene	
	Mental kapital	27		Bakgårdene	63
	Bottom-up gjennomføring	28		Mamis stunt – byforvandling og estetikk	64
Del 3	Mosaikk i praksis			Skistredet 7 – bolig og Ibsen	68
	Organisering	33		Øvre gårdsrom Ibsenpassasjen	
	Uttesting	34		– kunst og næring	70
	Utbyggingsavtaler og sirkulær økonomi	35		Nedre gårdsrom Ibsenpassasjen – hage	72
	Programmering	37		Lundetangen pub – kunst og kunsthøring	77
	Politisk styring og overordnede planer	38		Sitt Ned i gårdsrommet – sosial bærekraft	79
	Oppfordringer	41		Sitt Ned på taket – det grønne skiftet	80
			Del 5	Konklusjon og Appendiks	
				Konklusjon.....	85
				Formidling av byutviklingsstrategier	87
				Nyproduserte verk til	
				Mosaikk-bakgårdsvandring	91
				Skien 2020	92
				Innbyggere med hjerte for sentrum	92
				Smitteeffekt på andre byer	92
				Meierigården bakgård, Porsgrunn	93
				Videre fordypning	94
				Noter	95

Forord

Mange byer mister funksjoner i sentrum. Dette fører til tomme lokaler og færre steder for mangfoldig sosial interaksjon. Når næringsliv, handel og tjenester flytter ut, må kommunene mobilisere for revitalisering og gjenbruk. Gamle strukturer kan få helt nye og overraskende løft som ivaretar eksisterende aktører og inviterer nye. Det er nødvendig med politisk vilje for å snu den negative spiralen gjennom innovasjonsbasert bærekraftig utvikling. Byutvikling er avhengig av langsiktig satsing på alle nivå og sektorer; både nasjonalt, regionalt og lokalt.

Mosaikk handler om hvordan kommuner kan ta stedsledelse og gjennomføre mikroprosjekt etter en storskala, langsiktig plan for sentrum. Byutvikling krever involvering av mange aktører – det er et demokratiprojekt. Attraksjonskraft for bedrifter, bosetting og besøk skapes i et samspill der det er tillit og kultur for utvikling. De som lykkes har langsiktige mål og prioriterer ressurser taktfast over tid. God stedsledelse skaper rammer for at ulike aktører kan blomstre og bidra i dugnaden for levende sentra.

Telemark fylkeskommune ønsker at *Mosaikk* blir et nyttig verktøy og inspirerer kommuner til handling. Lykke til med videre by- og stedsutvikling!

Sven Tore Løkslid
Fylkesordfører i Telemark

Innledning

Mosaikk er en urban stedsutviklingsstrategi som retter seg mot å korrigere negative demografiske utviklingstendenser med enkle steds- og situasjonsspesifikke regler. Strategien bygger på en forståelse av at områder best kan utvikles ut ifra de kvaliteter og særtrekk som ligger latent på stedet. *Mosaikk* handler om småskala forvandling fra tomme til levende byrom. Byromsprosjektene blir katalysatorer for gårdeierens investeringsvilje som grunnlag for en større sentrumstransformasjon. Felles for alle *Mosaikk*-prosjektene er kunstnerens rolle som kreative iverksettere. De har tolket byen på nytt. *Mosaikk* ble først introdusert i Skien i 2008 av Rintala Eggertsson Arkitekter på bestilling fra kommunens byutviklingsavdeling. Strategien har siden da vært brukt som grunnlag for flere urbane intervensjoner rundt omkring i Norge. Det er vår intensjon med denne veilederen å presentere et omriss av strategien, hvilke tanker den bygger på og hvordan den ble brukt de påfølgende seks årene i småskala byutviklingsprosjekt.

Laurie Vestøl og Dagur Eggertsson
Sandøya/Oslo, 2018

Del 1

Bakgrunn

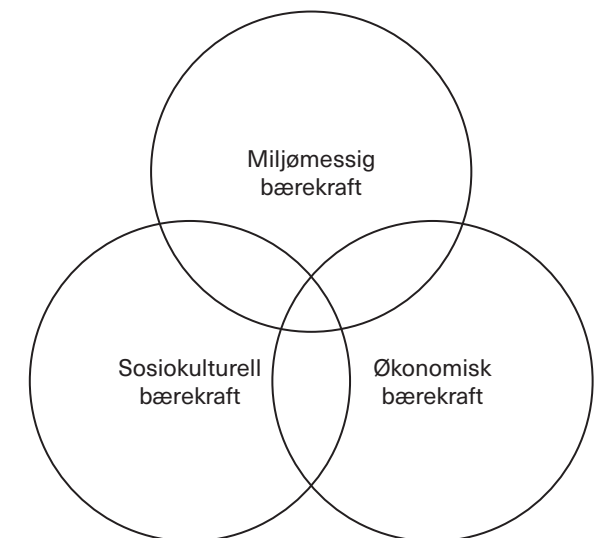
Byens økosystem

En av de vanskeligste scenariene som kan oppstå i alle økosystemer er når en del av systemet ikke lenger klarer å fornye seg selv, bryter sammen og forårsaker skader på hele næringskjeden. I ytterste konsekvens kan det føre til at arter kollapser og dør ut. Dette gjelder ikke bare biologiske systemer vi kjenner fra naturen, men også menneskelagde systemer av ulike typer.

Byen er et slikt menneskelagd system der kulturer og subkulturer trives og innvirker på hverandre, ulike politiske systemer er virksomme parallelt med hverandre og økonomiske konstruksjoner opererer simultant, balanserer med hverandre og bidrar til befolkningens ve og vel. Gjennom århundrene har byen vært plattform for handel og produksjon, og fungert som senter for politisk, religiøs og militær makt. Dette er gjerne manifestert i bybilde med landemerker som rådhus, kirke og bymur. Men hva skjer når disse systemene kommer ut av balanse? Hvis systemene ikke er liv laga, vil byene bryte sammen og returnere til naturen når ikke menneskene lenger vil bo der? Svaret er nei, selv om tettsteder og til og med byer vi kjenner til har sluttet å eksistere på grunn av brå og radikale endringer i befolkningens levestruktur. Grunnen er at mennesket er svært tilpasningsdyktig art og endringer i biotoper må være svært store for at den skal gå under. I tillegg har vi innordnet oss med mekanismer som gjør at både befolkning og aktiviteter kan flyttes fra ett sted til et annet hvis ulykken er ute.¹

I *Mosaikk*-strategien har vi forsøkt å identifisere disse negative tendensene, med det mål for øyet å finne enkle og virkningsfulle metoder for å oppnå en mer selvgenererende by – en robust by som i større grad klarer å reparere seg selv når mindre ting kommer ut av kontroll. Det finnes faktorer som kan styres lokalt.

De senere tiår har man begynt å anvende mer helhetlige metoder i styringen av territorier og landområder. Dette diagrammet viser de tre balansepunktene som kjennetegner økosystembasert forvaltning. Økosystembasert forvaltning innebærer en integrert forvaltning av menneskelige aktiviteter med basis i økosystemets struktur og funksjon.

Kyskhetsprogram

Et av hovedproblemene i dagens byutvikling er ikke mangel på penger, som det ofte blir hevdet, men snarere verdien av eiendom i omløp. Eiendomsverdi er selvsagt en viktig faktor som må tas hensyn til, men altfor ofte ser man hvor styrende den er i byutviklingen. Kommersielle aktører ønsker alltid å realisere potensialet i investeringen de har gjort med høyest mulig og gjerne rask avkastning, noe som fører til både dårlig kvalitet og at de delaktige i byutviklingsprosessen tar til skyttergravene i et legitime forsøk på å beskytte egne interesser men oft uten en eneste synlig grunn. Et interessant fenomen er det at denne tendensen ser ut til å øke i takt med eiendomsverdien og den politiske og samfunnsøkonomiske betydningen byutviklingsområdet har. Her kan de ulike parter holde på i flere tiår før man kommer til enighet om tilsynelatende ganske enkle ting. I mellomtiden investeres det på billige tomter utenfor bysenteret til funksjoner som burde vært i sentrum. Andre igjen venter på at eiendomsverdien skal stige, uten evne til investering. Den ideelle byutviklingen taper.

Når imidlertid markedsverdien er lav, er det vanligvis relativt enkelt å finne ut av hvordan ting bør gjøres. Planleggere, antikvarer og politikere ser med andre ord ut til å være mer villige til å tenke visjonært når markedsverdien er relativt lav. Denne tilsynelatende motsetningen mellom markedsverdi og visjonær tenkning løfter et interessant spørsmål om hvorfor mindre og mellomstore planleggingsprosesser trenger å være kompliserte, tidkrevende og dyre. Årsaken er at systemet er satt sammen for å håndtere store byggeprosjekt og komplekse juridiske problemstillinger, noe som gir utslag i unødvendig tunge byråkratiske prosesser for mindre tiltak i tråd med overordnede planer. Tankegangen, eller *Fight Club-mentaliteten* som vi liker å kalle den, tar man også med seg inn i mindre og enklere prosesser hvilket resulterer i skyttergravspreget dialog mellom partene.

Slåssing uten synlig grunn, som i filmen *Fight Club* fra 1999. Har vi tatt i bruk nytteløse metoder i byplanprosesser?

I *Mosaikk*-strategien har vi introdusert det vi kan kalle kyskhetsløfte, eller løfte om måtehold, ikke ulikt det man legger til grunn for de danske Dogmefilmene.² Partene møtes for å diskutere felles mål før man begynner å definere metodene. Diskusjonen har som mål å senke forventningene til individuell profitt av tiltaket på kort sikt, stake ut felles målsetning for tiltaket, og retter i stedet fokus mer mot det man kan oppnå på lengre sikt i fellesskap.

Dette fører med seg en langt mer kreativ og produktiv holdning til prosessen og gir sterkere følelse av eierskap til det endelige prosjektet. Det å leke med ideer sammen gir vanligvis utslag i mer fruktbar og tillitsfullt arbeidsforhold, fordeling av roller og mer målrettet holdning i arbeidsteamet. Man slipper å gjenta samme idé overalt.

Redusert trykk gir større fokus

Grunneier (nøkteren arealkrav)

Romprogram og krav til utnyttelse av arealer
reduisert til et minimum

Kommune (nøktern saksbehandling)

Krav til dokumentasjon reduseres til et minimum
for å forenkle byråkrati i saksbehandlingen

Antikvar (nøkterne tilpasningskrav)

Krav til tilpasning redusert
til et minimum

Planlegger (nøkternt arkitekturprogram)

Arkitektoniske virkemidler redusert
til et minimum

Myndiggjøring av grasrota

Et annet viktig utgangspunkt vi valgte for *Mosaikk*-prosjektet var å etablere direkte kontakt med grasrota. Grasrota er alltid ulikt sammensatt i ulike situasjoner. I vårt tilfelle med sentrumsutviklingen i Skien spilte de næringsdrivende en viktig rolle i å skape god grobunn for videre utvikling. Deres holdninger og følelser for området, som i stor grad er basert på deres tilstedeværelse og direkte møte med befolkningen var av stor betydning for prosessen. Etter hvert som de næringsdrivende forsto at de ble hørt, og at deres ideer ble tatt med videre i utviklingen av området, følte de også eierskap til prosessen.

Arkitekter er tradisjonelt trent som spesialister innenfor en akademisk tradisjon, der fagfolk sitter på toppen av et hierarki og forholder seg nesten utelukkende til byggherre, entreprenører, kommune og andre faginstanser. Gjennom årene har dette skapt en distanse til legfolk, særlig utenfor byene der konsentrasjonen av fagfolk vanligvis er lavere.³

Frem til middelalderen, før arkitektur og planleggingsfaget hadde rukket å bli en egen profesjon, skjedde utviklingen langt saktere. Ideer, tanker og holdninger gikk i arv mellom generasjoner og ble oversatt til bygd form gjerne på grunnlag av trange økonomiske rammer, innarbeidet logistikk og tekniske begrensninger i de byggematerialene som var tilgjengelige til enhver tid. Byggeprosessen var en kollektiv gjerning der håndverkere og deres laug spilte en viktig rolle i videreføringen av tradisjonene. Utover i renessansen utviklet arkitektens rolle seg etter hvert som en egen profesjon med adel og kirke som de viktigste oppdragsleverandørene. Det var ikke før man kom ut på 1800 tallet med den industrielle revolusjon at befolkningens behov ble gjenstand for diskusjon som munnet ut i reformprogrammer og nye byplanleggingsidealer der arbeidernes helse og velferd sto i fokus. Likevel var det ikke før man kom langt ut på 1900 tallet at bruker og lokalbefolkning ble aktivt tatt med i planleggingsprosessen, en tilnærming som gjør seg stadig mer gjeldene her i Nord-Europa.⁴

Til tross for dette er det mye som gjenstår før tilliten til fagpersonen er på plass. For at det skal kunne skje må vi inkludere legfolk i enda større grad som medaktører og ideleverandører i komplekse plan- og arkitekturoppgaver. Det er etter vårt syn sløsing av muligheter å ikke samarbeide med dem som har førstehåndskunnskap om stedet, for som mennesker besitter vi svært ulik forståelse av omgivelsene. Den direkte forståelsen av fysisk rom og nysgjerrigheten som vi får gjennom årelang utvikling av motorikk og sanseapparat i barndommen er en kvalitet vi må ta med oss inn i planleggingsprosessene. Dette har en særlig betydning i arbeid med revitalisering av eksisterende bygningsmiljø der den eksisterende brukergruppen blir direkte berørt av de intervensjoner som planlegges.

Den frie leken er ikke lett å programmere inn i planer for urbane områder. Resultatet er ofte pakkeløsninger fra leverandører der sikkerhet og pris favoriseres. (Foto: Niki Boon)

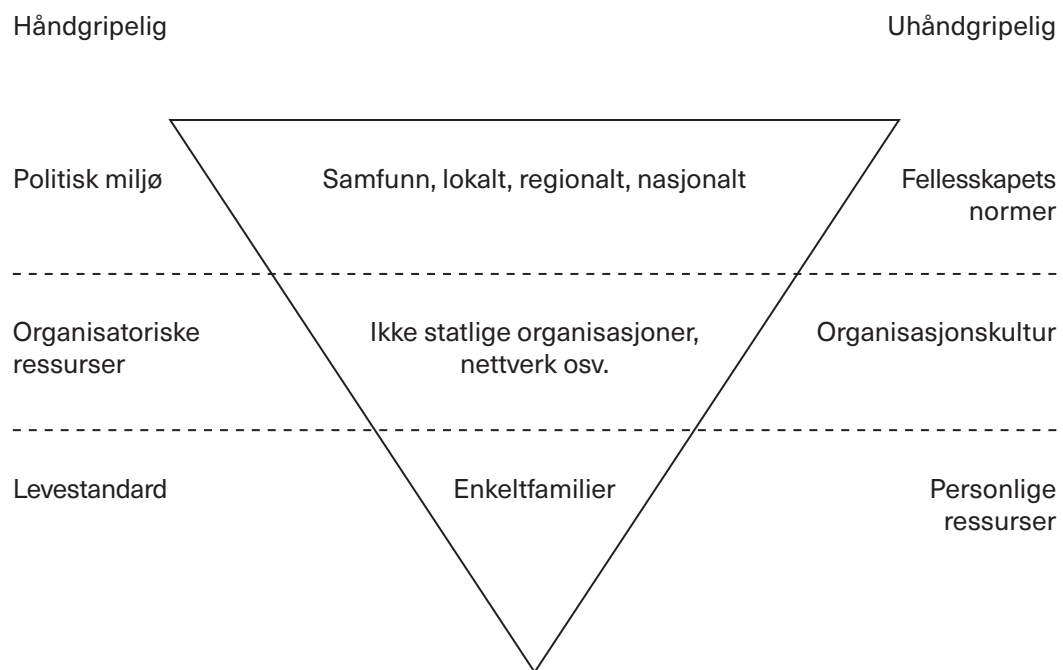

Diagram som viser måten FN's organisasjon for ernæring og landbruk (FAO) definerer sitt rammeverk for grasrotbasert utvikling.

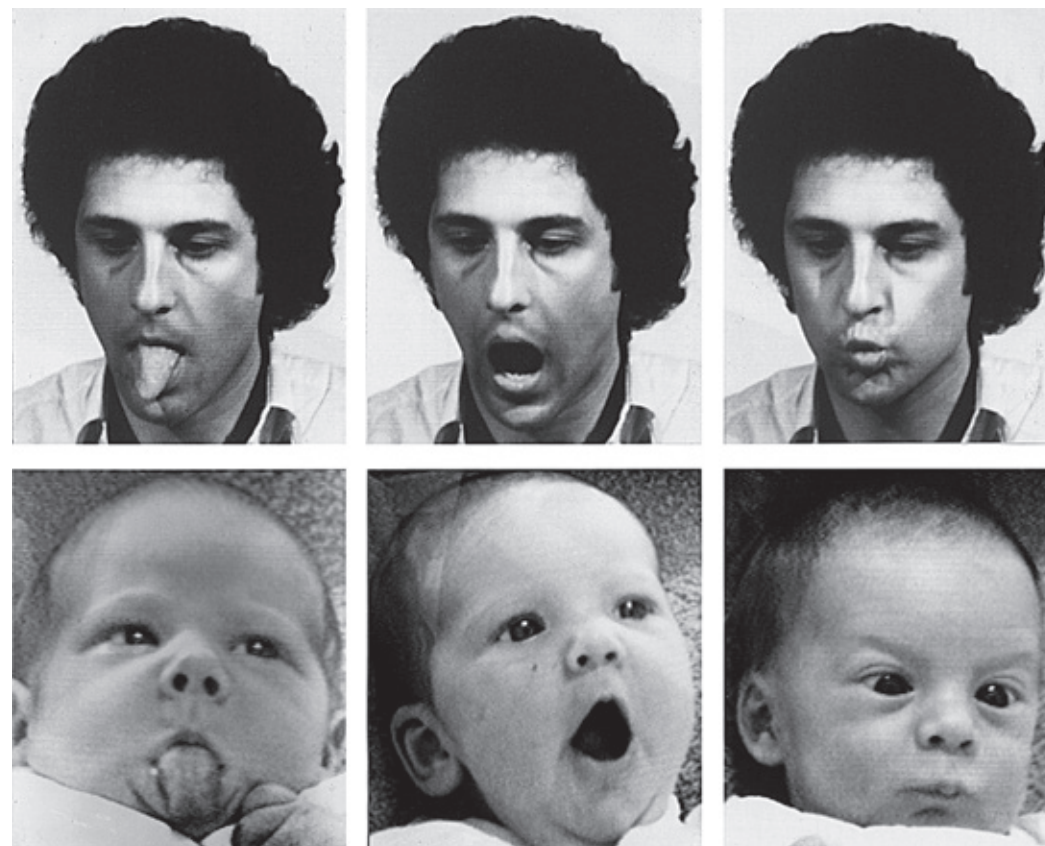
Dette har vært en viktig del av arbeidet med *Mosaikk*-strategien i Skien der gårdeiere, butikkeiere og lokalbefolkningen har bidratt med detaljert informasjon om livet i området gjennom generasjoner, hvilket har gitt både form og retning på formgivningsprosessen.

Den knuste vinduers teori

Lokalbefolkning og andre aktører i lokalmiljøet med en følelse for eierskap til et område under utvikling vil alltid ta bedre vare på omgivelsene enn de som føler seg forbigått. Når vi ikke klarer å etablere en tilknytning til en byutviklingsprosess i befolkningen kan en manglende følelse av tilhørighet begynne å forårsake likegyldighet, fremmedgjøring og destruktive tendenser i ytterste konsekvens. I arbeid med transformasjon av urbane strøk, og særlig fraflyttede områder, er dette viktig å ha i bakhodet, da det ofte tar lang tid å reversere etablerte negative mønstre.

*Den knuste vinduers teori*⁵ beskriver massepsykologi som begynner å dominere våre handlingsmønstre i nedslitte områder, der ett knust vindu later til å signalisere at knusing av flere vinduer er helt akseptabelt. Vi har evnen til å lære av hverandre og kopiere hverandres handlinger, noe som forklarer hvorfor positive signaler også bidrar til positive handlinger på den andre siden av skalaen. *Mosaikk*-strategien er i stor grad basert på dette prinsippet, hvor en positiv endring automatisk trigger et ønske om å generere videre positive forandringer. Man kunne kalt dette for *Den reparerte vinduers teori*, da den opererer med motsatte fortegn til *Den knuste vinduers teori*. Denne teorien er tett knyttet til den såkalte *speil-atferden*⁶ i sosiologien som forklarer hvordan mennesker har tendens til å kopiere hverandres uttrykk i våre interaksjoner. Ansiktsuttrykk, gestikulering, kroppsspråk og måte å snakke på kopieres ofte ubevisst av andre, nærmest som et svar til den første. Hjerneforskere har lokalisert speil-nevroner⁷ i hjernebarken og beskriver dem som nøkkelementer i utviklingen av nye evner hos mennesket.

Dette er selvsagt ikke de eneste faktorene man bør vektlegge når man staker ut organisasjonsprinsipper for et urbant utviklingsprogram, men når man skal forsøke å reversere negative utviklingsspiraler og dårlige vaner, er det viktig å ta lærdom av menneskets basale adferdstrekk. Her spiller mental kapital også en viktig rolle, noe vi kommer nærmere inn på i del II.

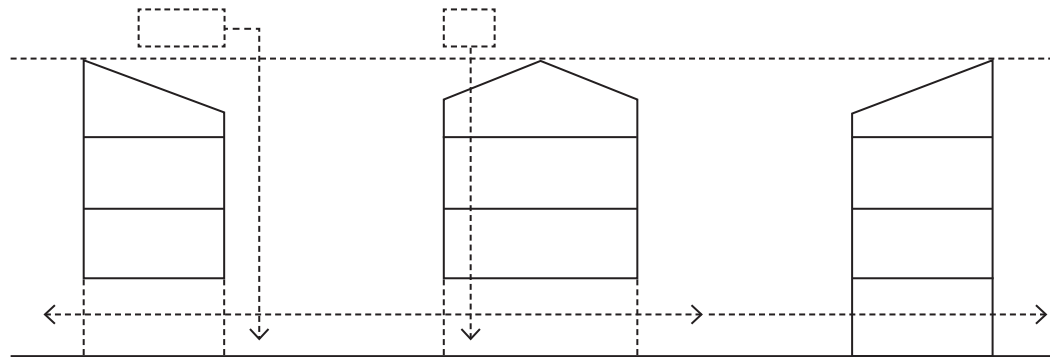

Andrew N. Meltzoff og M. Keith Moore sin banebrytende forskning på nyfødte barn på 1970 tallet påviste vårt medfødte evner til å imitere menneskelig adferd. (Meltzoff AN, Moore MK. Science. 1977 Okt 7; 198(4312):75-8)

Stedskarakter

Som nevnt innledningsvis har vi bygget *Mosaikk*-strategien på en forståelse av at områder bør utvikles på grunnlag av de kvaliteter som ligger latent på stedet. Urbane områder som har utviklet seg uten overordnet estetisk styring får ofte usystematiske og usammenhengende karaktertrekk og inkonsistente arkitektoniske løsninger som følge av det. På den andre siden vil man ofte finne spesielle løsninger og stedeegne elementer som burde tas vare på og kanskje til og med rendyrkes i en eventuell utviklingsprosess. Man kan med fordel sammenligne dette med den historiske byggeskikken som har fått lov til å utvikle seg og vokse ut av en lokal kontekst over tid. Denne typen samtidsbyggeskikk⁸ er noe man i større grad kunne brukt som påvirkningsfaktor i stedsutviklingsprosesser, for ofte har den en større estetisk verdi enn den kommersielt utviklede bebyggelsen som vanligvis overtar. I *Mosaikk*-prosjektet har vi forsøkt å vektlegge dette ved å analysere materialbruk, byggeteknikk og volumer for å finne fellesnevner og elementer som kan gjenbrukes i en videre utvikling.

Dette kan føre til mer organisk vekst med større variasjon i løsninger og arkitektoniske uttrykksformer, hvilket kan fremprovosere større interesse for de urbane kvaliteter man har i sentrumsnære omgivelser. Stedets iboende egenskaper blir premissgivende for nye former og revitaliseringen.

Forslag til styring av trafikk og ny bygningsmasse, basert på analyser og kontekstuell lesning er nødvendig for å stimulere til nye aktiviteter og bevegelse.

Del 2

En urban utviklingsstrategi

Urbane strategier

Alle byer trenger urbane kvaliteter for at mennesker skal blomstre i aktivitet og kreativitet. Disse kvalitetene varierer selvsagt fra sted til sted, noe *Mosaikk*-strategien søker å fange opp ved å legge til rette for en serie av temporære og permanente byutviklingsprosjekter der medvirkning spiller en viktig rolle. Tanken er at strategien over tid vil gi fysiske, miljømessige, økonomiske og sosiale resultat i form av gradvis byforvandling i samarbeid med befolkningen.

Byrom

En by består ikke bare av bygninger, men også av åpne mellomrom; gater, torg og parker som tar vare på våre felles behov på samme måte som boligen tar vare på våre private behov. Grensene mellom det private og det offentlige kan selvsagt være utflytende, men de fleste kulturer har likevel en viss distinksjon mellom de rammer som definerer den private sfære fra den offentlige. Christian Norberg-Schulz er inne på dette når han beskriver funksjonelle sammenhenger i arkitekturen i sin bok «Intensjoner i Arkitekturen»:

«Prinsipielt kan en byggeoppgaves funksjonelle tema aldri betraktes i isolasjon. Dets funksjon vil alltid være knyttet til omgivelsenes funksjonelle aspekter. Fra den minste bruksgjenstand til den mest omfattende geografiske omverden består det en funksjonell sammenheng. Bruksgjenstandene tjener handlinger som også står i forhold til den arkitektoniske rammen. Selv om systemer av slike handlinger kan ha en viss selvstendighet (for eksempel boligfunksjonene), slutter de seg dog sammen i overordnede systemer (naboskap etc.) som atter danner nye helheter (byen etc.). Vi kunne tale om funksjonelle «skikt» som er definert ved særlige egenskaper».⁹

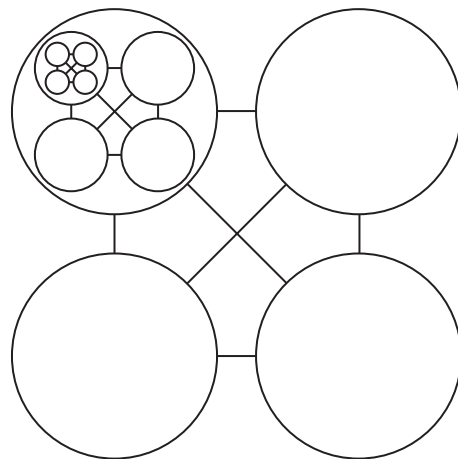
En av egenskapene Norberg-Schulz er inne på angående offentlige rom er fellesskapsbehovet, eller behovet for å stå sterkere sammen i fellesskap. Opp gjennom historien har mennesker blitt trukket til hverandre for å kunne forsvare seg bedre mot fiender, for å produsere tilstrekkelig med mat for overlevelse og ikke minst for å sosialisere – være sammen med andre. Byen er rammen for dette, og derfor skal byrommet også ivareta en sosial funksjon. Denne funksjonen blir dessverre altfor ofte nedprioritert i byutviklingen til fordel for de mer kvantitativt målbare funksjonene. Men en levende by består av mange lag, rom og aktører som gir næring til hverandre og stimulanse til utfoldelse. Mange amerikanske byer er eksempler på det motsatte, der sonedeling av funksjoner fører

til døde byrom i perioder av dagen. Byen trenger med andre ord konstant tilførsel av variert energi for å kunne fungere. Derfor er det viktig at det håndgripelige i byutviklingen slik som bygningsmasse, transport- og økosystemer, og det uhåndgripelige som kunst, kultur og fellesskap, ikke planlegges adskilt, men som en del av en helhet. I historiske byer ser vi at forbindelsen mellom det håndgripelige og det uhåndgripelige er langt tettere da disse motpolene har hatt anledning til å vokse og gro seg sammen over lengre tid.

Planavdelingen i Kommunal- og moderniseringsdepartementet tok til orde for tilsvarende i en idéhåndbok for byrom i 2016:

«En byromstrategi vil kunne gi en økt bevissthet om å koble fysisk planlegging bedre sammen med sosiale strukturer på stedet gjennom dialog og medvirkning. Strategien kan også inkludere tiltak som øker folkelivet. Utformingskriteria for gode byrom handler om fysisk kvalitet i byrom og en bynatur som beriker hverdagslivet til folk».¹⁰

Det er mangel på gode byrom i Norge. Uheldig fortetting har laget brudd i bystrukturen samtidig som et uavklart ansvar mellom private og offentlige eiere har ført til forfall. Også flom og vannskader er eksempel på manglende hensyn til naturens kretsløp, noe som fører til at bynaturen med luft, vann, flora og fauna forsvinner gradvis. Grasrota ønsker imidlertid en annen maktfordeling og et verdiskifte for å skape et større mangfold av rom; for sosial utfoldelse og for stillhet. I *Mosaikk*-prosjektet har vi forsøkt å gjøre positive endringer i byrom, og å skape tillit mellom aktørene i byutviklingsprosesser. Byromsprosjektene peker også til det store landskapet og tilknytning til elementer som himmel, vann, terreng med skog og kulturlandskap, som på fagspråket ofte blir kalt for blågrønne strukturer. Disse er viktig å trekke inn i fremtidens byrom.

Illustrasjon fra boken «Intensjoner i Arkitekturen» av Christian Norberg-Schulz der han beskriver funksjonelle sjikt nærmest som «fraktaler», eller nivåer av repetitive funksjonsnivåer: «Bygning, naboskap, by, region er noen av de inndelinger som benyttes i dag.»

Byfornyelse = byutvikling?

Byfornyelse har opp gjennom årene vært nærmest et synonym for byutvikling. Grunnen er behovet for opprustning av fysiske anlegg og infrastruktur. Det har bidratt til å skape et syn på byen som en mekanisme som skal ivareta menneskets fysiske behov. Men for å sikre vellykket byutvikling er det viktig at byens karakter tolkes og videreføres i samarbeid med innbyggerne. Det vil sørge for at byfornyelsen også fanger opp innbyggernes egne evner og tilpasses deres mentale behov. Ved å legge opp til et mangfold av subkulturer og et nettverk av byrom med forskjellige innhold, revitaliseres bykjernen som sosial arena. Hvem definerer innhold og målgrupper? Er byen for alle? Henger inne og ute sammen? Dette er spørsmål som må besvares i fellesskap for å forankre avgjørelser i et bredere segment av befolkningen. Byens innbyggere, grunneiere og næringsdrivende har mye å gi i kreative prosesser. Også barn/ungdom og den eldre delen av befolkningen har perspektiver som ikke kan utelates. Med riktige sammensetninger kan ressursgrupper hver for seg og sammen skape stedsidentitet. Mens noen har ideer om urbant landbruk, nye næringer og kreative boformer, er det andre som kan tenke seg kunst, kultur eller aktivitetssinnhold i byens uterom.

Mental kapital

For å oversette summen av det potensialet de ulike gruppene representerer til konkrete handlingsplaner og utviklingsstrategier, er det viktig å forstå den *mentale kapitalen*¹¹ i befolkningen. Ifølge økonomen Lok Sang Ho, som introduserte begrepet tidlig på 2000 tallet, består mental kapital av de vaner og tradisjoner som støtter opp om individene i en gitt befolkningsgruppe. Mental kapital er således et dynamisk begrep som beskriver de samlede kognitive og emosjonelle ressursene i et samfunn og dets evne til å håndtere vanskelige situasjoner. I enkelte tilfeller vil vaner imidlertid kunne motvirke individenes basale behov og undergrave menneskenes velvære. Dette kjenner vi godt fra diskusjoner om privatbilismen kontra kollektivtrafikk der konformitet rundt bruk av private biler har tendens til å begrense gjennomslag for kollektive løsninger som tjener fellesskapet i langt større grad. Slike krefter betegnes som *negativ mental kapital*. Dårlige vaner er som kjent vanskelige å vende og derfor er brukermedvirkning og samarbeid med interessegrupper et viktig element i byutviklingen.

Sang Ho forklarer at mental kapital kjennetegnes ikke kun av positive holdninger og gode vaner, men også av de evner, kunnskap og ferdigheter som skal til for å skape positive resultater for fellesskapet. Psykologene Cary L. Cooper, Usha Goswami og Barbara J. Sahakian hevder i sin avhandling *Mental Kapital og Velvære* fra 2010 at:

«Mental kapital er et veikart for et samfunn som ønsker å utnytte individets kreative og åndelige/mentale evner i søken etter konkurransefortrinn i 20-hundretallets globaliserte, og teknologi- og markedsstyrte verden.»¹²

Barnetråkk ble introdusert av sosiologen Eva Almhjell på 1970-tallet og videreført som nettbasert prosjekt av Statens kartverk og DogA i 2006. Registreringsmetoden utnytter den mentale kapitalen til den yngste delen av befolkningen og er allerede i bruk i kommunale planleggingsprosesser flere steder i landet. Den har vist seg å være et verdifullt supplement til vanlige høringsrunder.¹³

I Singepore har psykiatriprofessor Kua Ee Heok gjort forsøk på å involvere de eldre og demente i byutviklingen.¹⁴ Hans konklusjoner tyder på at eksponering for sesongvariasjoner og kontakt med planter og jord har positiv påvirkning på hukommelse, sosiale ferdigheter og psykisk helse. Andre steder i verden utprøves dyrking av nyttevekster som et ledd i å involvere befolkningen på tvers av generasjonene, motvirke fattigdom og styrke folkehelsen.

Tiltak som styrker den mentale kapitalen er med på å gjøre et samfunn mer robust mot negativ påvirkning, men bidrar også til å snu de negative spiralene som av og til oppstår i byutvikling. I *Mosaikk*-prosjektet har dette vært målet helt siden starten i 2008.

«Bottom-up»-gjennomføring

Mosaikk er derfor utviklet som en metode for uttesting av strategier for kreativ forvandling av bydeler i forfall, og ikke nødvendigvis en løsning i seg selv. Det legges vekt på gjennomføring av mindre utviklingsprosjekter der prøving og feiling inngår som en viktig ingrediens i stedet for ressurskrevende utarbeidelse av plan-dokumenter der finansiering og gjennomføring kan være vanskelig. Disse grepene kan være i konflikt med byens historiske struktur og gjeldene reguleringsplaner. Løsningen, slik vi ser det, er prosjekt-baserte initiativ i liten skala som startpunkt for utprøving av større byutviklingsgrep. Småskalaprojekter kan både utføres innenfor vedtatte reguleringsplaner og parallelt med utarbeidelse av nye planer, noe som kan gi verdifull forståelse av byens problemer og muligheter. Eksisterende menneskelige ressurser, representert ved de mange lokale gårdeiere og næringsdrivende, er viktige for revitaliseringen. Slike aktører ønsker vi å løfte frem i *Mosaikk*, og gi dem stemme som på sikt kan skape grunnlag for nye næringslivsklynger.¹⁵ Vi legger også vekt på gjenbruk av bygg og byrom og stedsspesifikk integrering av nye bygningsvolum. En mosaikk av småskalaprojekter, gjerne temporære tiltak, kan bidra til å få ideer frem i lyset og skape forståelse av at selv de enkleste tiltak kan ha

Forskjell på før og etter gjennomføring av småskalaprojekter kan være enorm. Forvandling av gårdsrom skaper tro på egne ideer og nytt byliv.

betydning for fellesskapet. Det gir lokale aktører tro på betydningen av egne initiativ og håp om å få dem realisert. Å bruke kunst og kultur kan også bidra til forsterke identiteten til stedet.

Slik tilnærming går under betegnelsen «bottom-up» i motsetning til «top-down» som kjennetegner ordinære planprosesser, der mesteparten av arbeidet utføres av fagfolk som i liten grad involverer lokalbefolkningen i arbeidet utover ordinære folkemøter.

Derfor inngår bygging i full skala i *Mosaikk*-prosjekter. Direkte kontakt med befolkningen skaper engasjement og bred forståelse av konkrete problemstillinger og de kostnader som knyttes til det å investere i byen. Ved å gjennomføre testprosjekter med aktører som ivrer etter å fornye sitt sted kan bykjernen forvandles bit for bit og kvartal for kvartal. I tradisjonell planlegging, legger plan-tegningene faste, mekaniske føringer for den fysiske arealbruken. *Mosaikk*-metoden åpner derimot for en mer organisk prosess der innhold, aktører og fysisk form fornyes i en gitt sammenheng. Ringvirkninger fra testprosjekter gir gjerne nye, uforutsette retninger og innovative løsninger. Bylivet blomstrer på grunn av økt aktivitet i bybildet og nye aktører kommer til. Slik jobbes det parallelt med overordnet planlegging og gjennomføring. Forankring i politiske planer, prosjektorganisering med berørte parter og involvering av brukergrupper, er sammen med finansiering, nøkkelen til god gjennomføringsevne.

Mosaikk-prosjektet kan enkelt oppsummeres slik: Med mange småskalaprojekt danner *Mosaikk* i sum et mønster som fører til en større forandring. Over tid kan det gi større samfunnsstransformasjoner, der bærekraftige verdier ligger til grunn for prosjektarbeidet.

Del 3

Mosaikk i praksis

Hvem eier byen og hvem har rett til å utfolde seg der? Det er viktige spørsmål som stadig dukker opp etter hvert som større deler av det offentlige rom forvaltes av private aktører. Hvilke muligheter finnes for vanlige folk til å påvirke byutviklingen, organisert eller uorganisert? Tungroddede byråkratier, utbyggerstyrt byutvikling og mangel på arenaer for medvirkning, er faktorer som står i veien for levende byer fordi lokalsamfunnet ikke føler eierskap til prosessen. Derfor er det viktig å drøfte hvordan byutviklingen kan organiseres annerledes for å ivareta de forskjellige aktørene i praksis – politikerne, utbyggerne, befolkningen og aktivister?

Å få en rolle i prosessen skaper tillit mellom aktørene samt stolthet til resultatet. I småskala byromsprosjekt, tar byutviklingsavdelingen prosjektansvar og står for avklaringer mot politikerne og øverste styringsgruppe. Også økonomistyring er del av prosjektansvaret. Kommunens egeninnsats gir grunnlag for spleiselag med andre offentlige instanser, stiftelser, gårdeiere byutvikling for å gjøre koordinering mot overordnede planer enklere. Andre avdelinger og aktører i sentrum inviteres avhengig av prosjektets type og egenart. Lokale butikkeiere, kunder, beboere og studenter deltar som brukere og får en praktisk rolle under utvikling av stedet de tilhører. I tillegg kan for eksempel statlig, regionale eller andre bevilgende myndigheter delta i prosjektgruppa. Disse kan bidra med kompetanse og være med å løfte problemstillinger regionalt og nasjonalt i alle faser av prosjektet. Dersom et nivå svikter, er det tungt for en kommune å gjennomføre byutvikling alene.

For at *Mosaikk*-prosjektet skal kunne lande i den stedlige konteksten på en god måte, må prosjektlederen være en god bestiller, og innhente de riktige konsulentene: landskapsarkitekter, arkitekter, kunstnere, entreprenører og andre fagfolk. Kommunens byggeleder bør være del av prosjektgruppen i detaljprosjektfasen for å gi innspill til innhold, kvalitetssikre anbuds materiale og for enkelt å overta stafettpinnen når arbeidet starter. Brukerundersøkelser kan være nyttige å gjennomføre underveis i prosessen. Følgforskning kan løfte frem erfaring, kunnskap og effekt. Driftsfasen skal sikre vedlikehold og videreutvikling. Ansvar skal fordeles.

Slike byggeprosesser skaper troverdighet, for hvert prosjekt får ringvirkninger der de lokale blir involvert, og stimulerer til nytenkning basert på lokale ressurser. Ved å starte i det små, blir planene realistiske og kan bygges med god kvalitet, forutsatt prosjektledelse og ressurser.

Før en endring kan skje må det finnes en idé. *Mosaikk* kan beskrives som en metode for uttesting av urbanisme i småskalaformat der tankene gis en konkret form. Ideene til gårdeiere, næringsdrivende og brukere nedtegnes med utgangspunkt i et felles byromsprosjekt. Byens åpne plasser gjøres på den måten mer synlige, og blir arenaer for opplevelser og begeistring. Ved å involvere også ildsjeler og interessegrupper kan selv aktivistene få utfolde seg i det offentlige rom. Vi ser på formgivere, arkitekter og kunstnere som viktige premissleverandører. De tolker stedets egenart; medaktørens ønsker foredles. For å trygge offentlig tilgjengelighet, sammensetning av aktører og kvalitet, er det viktig at kommunen leder byfornyelsesprosessen.

Ved å velge byrom som startpunkt for uttesting av byfornyelse skapes nye strukturelle sammenhenger i sentrum. Transformasjoner i liten skala gir en fin start på fornyelse i et lengre perspektiv. De små fremskrittene man gjør i en slik prosess har enorm kraft ved at de er med på å endre vaner og rutiner og samtidig fremheve stedlige og menneskelige ressurser. Slik forvandles negativ mental kapital til positiv mental kapital og fører til vekst på lengre sikt. Journalist og forfatter Charles Duhigg bruker betegnelsen små seire for å beskrive disse små fremskrittene en må gjøre i kampen mot forfall. I vårt tilfelle, forfall av det offentlige rom:

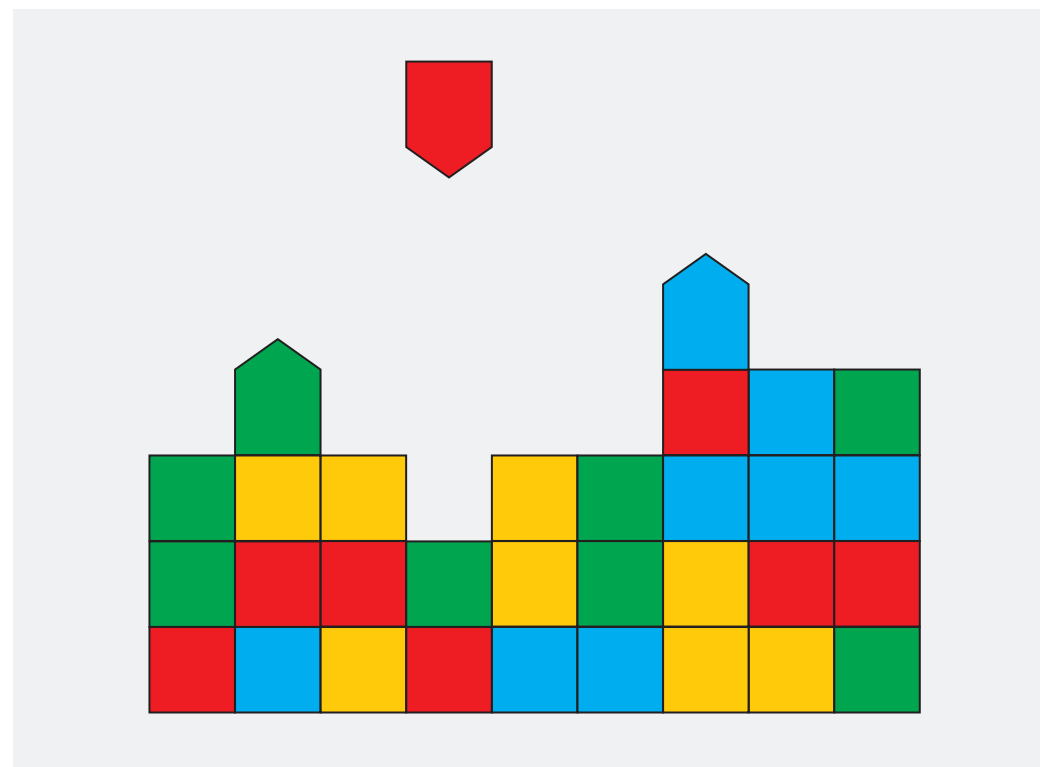
«Stor mengde forskning har vist at det er de små seirene som har størst påvirkningskraft, i omvendt størrelsesforhold til resultatene man oppnår».

Videre forklarer han:

«Når en liten seier er i havn, settes krefter i sving for å få til nye små seire. Små seire gir næring til nye endringer som igjen fører til omvandling. Ved å utnytte de små fordelene og omdanne dem til nye mønstre blir andre overbevist om at større mål er innen rekkevidde».¹⁶

Kulturbasert byutvikling skaper flotte opplevelser, og stoltheten sprer seg.

Tradisjonelt, tar kommunen kun ansvar for offentlige gater og plasser. Verneverdige bydeler må likevel sees i en større sammenheng, hvilket krever en større innsats fra byplanapparatet. Historiske bymiljø begrenser handlingsrommet, men gir samtidig unike rammer for verdiskapning. Er det politisk vilje til å gå i økonomisk samarbeid med private gårdeiere gjennom utbyggingsavtaler? Det er etter vår mening nøkkelen til å løfte byforming til byutvikling. Man lykkes ikke med å fylle offentlige gater med liv når bygningene rundt er tomme. Derfor er gjenbruk av gårdeierens bygg og byrom viktig – det gir innhold til de offentlige plassene. Har man likevel en situasjon der folk har flyttet ut, må kommunen ta stedsledelse og finne nye samarbeidsformer. Det eneste holdbare svaret til sentrumsdød er lokal satsning og planer som skaper forutsigbarhet for investeringer i sentrum.

Å lande et utviklingsprosjekt i en eksisterende bykjerne kan sammenlignes med dataspillet Tetris der avgjørelser knyttet til form, farge og tilpasning av og til må fattes ganske raskt. Til forskjell fra Tetris har man i en byutviklingsprosess mange høyt kvalifiserte fagfolk man kan støtte seg til.

For å komme i mål uten ubegrensede ressurser er det viktig å finne gode finansieringsløsninger og organisasjonsmodeller. Her er tre varianter som er blitt prøvd ut i Mosaikkprosjektet:

1. Sirkulær økonomi er en forretningsmodell basert på høy grad av resirkulering av ressurser som brukes i investeringsperspektiv.¹⁷ Modellen forutsetter styring, gjenbruk, oppussing og revitalisering på stedets premisser som løsning i all byfornyelse og egner seg ypperlig i en situasjon der investeringsviljen er lav. Sirkulær økonomi bygger også på det vi kjenner i Norge som stedsinnovasjon som utnytter nye markedsmuligheter i tråd med FN's bærekraftsmål. Telemarksforskning, i rapportene *Attraksjonskraft gjennom stedsinnovasjon* og *Stedsinnovasjon – nytte eller smykke?*, definerer stedsinnovasjon som noe nytt knyttet til sted som for eksempel produkter, arbeidsprosesser, organisatoriske tiltak eller markedsarbeid. Den sammenfaller derfor også med vårt ønske om å styrke den kompakte byen med å skape gangavstand mellom urbane aktiviteter og funksjoner. Det fører til at attraksjonskraften for bosetting, kultur og næringsaktivitet i sentrum økes.
2. Delingsøkonomi i byutviklingsperspektiv dreier seg om å dele ideer, ta ut ressurser og dele på tvers av sektorer. Aktør-samvirke er den nye kulturen. Kommunen eller folk sjøl kan skape arenaer for nettverk og digitale portaler for å dele ideer og produkt, vitalisere og utvikle byen.
3. Spleiselag som finansieringsmodell gir kortere beslutningslinjer og er en billig inngangsbillett ettersom den økonomiske risikoen deles. Avtalen mellom kommunen og gårdeieren er basert på dialog i oppstart av et *Mosaikk*-prosjekt. Et løfte om måtehold, eller kyskhetsprogram, defineres. Fokus rettes mot det man kan oppnå på lengre sikt i fellesskap.

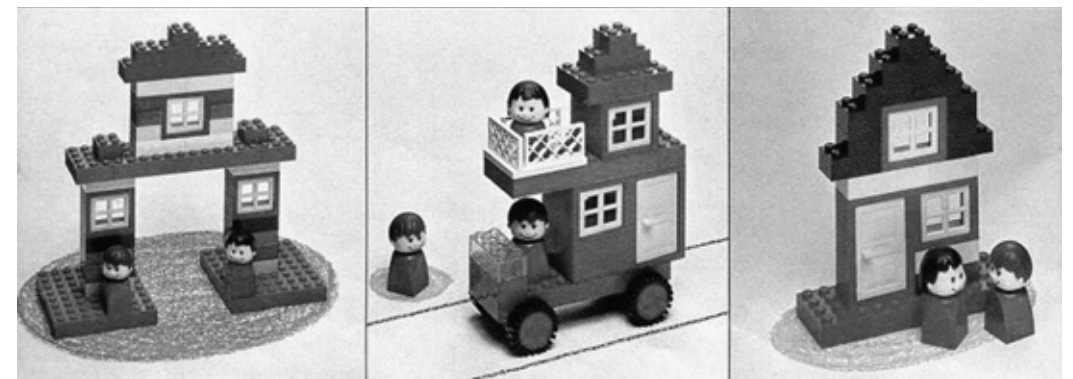
Uavhengig av fremgangsmåten er det viktig at partene møtes for å definere prosjekter som alle har felles nytte av og hvordan kostnadene skal fordeles. Kommunen tar vertskapsrollen, og betaler gjerne for en uforpliktende mulighetsstudie. Kommunale eller andre offentlige tilskudd betaler for planleggingen dersom vilkåra om åpne byrom og om tilgjengelighet og skala er tilstede. Gårdeieren betaler for gjennomføringen. Lokale krefter og enkeltpersoners innsats kan ha avgjørende betydning under forvandlingen av stedene.

Programmering

Historiske byer har gjerne en patina – et slør av historie som gir følelse av det liv som har foregått. Bygningene oppfattes gjerne som estetiske og vakre. Ledige lokaler i en gammel by har ofte høyde under taket, og detaljer fra en tid da godt håndverk var verdsatt. Historiske bykjerner har derfor ofte store fysiske og estetiske verdier men gjerne innholdsmessige utfordringer. Kvartalene utgjør et helhetlig bygningsmiljø og tydelig rutenettstruktur med parker, torg, plasser, byakse og mange gårdsrom. Ofte har virksomhet som var grunnlaget for byen endret seg eller i verste fall blitt lagt ned eller flyttet vekk.

Byutviklingsprogram er nødvendige for å vise hvordan utvikling kan skje uten å ødelegge byens historie og karakter. Samtidens byggeskikk må også få lov til å sette spor i byen, men dette bør gjøres med en grunnleggende forståelse for områdekvalitet, form og estetikk. Formgivere, arkitekter og kunstnere kan spille en viktig rolle i å bringe på banen spennende nytolkninger.

Det er fasinerende å skape innovasjon nedenfra og opp. Det vil enhver som har involvert seg i slike prosjekter kunne skrive under på. Å jobbe konkret med små stedsspesifikke prosjekter for å påvirke den større utviklingen gir raske svar på hva som fungerer og hva som ikke gjør det. Store tanker kan gjerne starte i det små. Byromsprosjekt er byutvikling i praksis.

En serie med testprosjekter kan være med på å illustrere mulighetene i byutvikling for befolkningen

Politisk styring og overordnede planer

Politisk forankring og økonomisk støtte er nødvendig for å få til god byutvikling. De tiltakene som får finansiering vil vokse. De planene som ikke blir prioritert vil forbli i skuffen. Prioriterer ikke politikerne helhetlig byutvikling, vil utviklingen mangle mål og ressurser.

Økonomisk, sosial og miljømessig bærekraft er viktige ingredienser både i små- og storskala utviklingsarbeid.¹⁸ Dersom disse tre elementer av bærekraft er til stede, kan arbeidsplasser, befolkningsvekst og gode levevilkår skapes i takt med *det grønne skiftet*.¹⁹

Målet for kommunalt arbeid er politisk styring i takt med befolkningens behov. Nå er det også tverrpolitisk enighet om at vi må ta grep for å nå felles klimamål, hvilket kan gjøre det lettere å jobbe frem tverrfaglige løsninger.

Politisk styring er essensielt for et byfornyelsesprogram. Gjenbruk av byrom, *sirkulær økonomi* og bruk av lokale ressurser kan forankres som verktøy i planene. Politikere må prioritere både administrative og økonomiske ressurser til dette. Kommunen må ta rollen med stedsledelse og igangsette tverrfaglig arbeid som organiseres som prosjekt der politikere er styringsgruppe. Flere utvalg kan lykkes med sine ambisjoner gjennom samordnet byutviklingsprosjekt. Tydelig satsning på gjenbruk og revitalisering av sentrum vil gi forutsigbarhet, engasjement, og dermed politikk som virker.

Analyser og planstrategier er grunnleggende verktøy for samfunnsutvikling. Handlingsdelene til overordnede planer koordinerer ressursfordeling, prosjektprioritering og byggeledelse. Prosjektorganisert by- og stedsutvikling gir resultater på flere områder, for eksempel folkehelse, klima, kultur, næring, bolig, rekreasjon, samordnet areal- og transportutvikling.

Byutvikling er et resultat av innsatsen til mange politikere og kommunalt ansatte over tid. For å revitalisere en hel bykjerne, må arbeid med overordnede handlingsplaner gå hånd i hånd med realisering av små byromsprosjekter. Tilsynelatende enkle, men konkrete tiltak kan gi resultat som favner videre enn forventet. Konkretisering av langsiktige mål, der innbyggerne er involvert, gir eierskap. Slik kan bottom-up arbeid bidra til nye impulser til selve prosjektet og til overordnede planer.

Kart av Sao Paulo fra boken *The Genealogy of Cities* av Charles P. Graves Jr. som viser hvordan byens nettverk av bygninger, gater og byrom består ofte vokser fram på grunnlag av historiske veisystemer, naturgitte faktorer og overordnede planer.

1. Involver aktørene i byen

2. «Bottom-up» / «top-down»

3. Begynn med et sentralt trengende byrom

4. Nedtegn en idé

5. Velg verdigrunnlaget

6. Lag byutviklingsprogram

7. Politisk forankring

8. Lag tverrfaglig økonomiplan

9. Bruk kommuneplanenes handlingsdel

10. Delingskultur

Oppfordring 1: Involver aktørene i byen

Det vokser frem en positivitet når alle byens aktører blir involvert i byutviklingens fysiske realisering og alle får se konkrete resultater av arbeidet. Jobb med å skape tillit mellom samarbeidspartnere ved å gjennomføre et eller flere testprosjekt sammen. Samarbeidskultur gir et større vekstpotensial.

Oppfordring 2: «Bottom-up»/«top-down»

Jobb med «bottom-up»-prosjekter, koordinert med «top-down»-prosesser!

Oppfordring 3: Begynn med et sentralt trengende byrom

Ofte sliter man med å finne et praktisk startpunkt i byutvikling. Det ser man dessverre mange steder. Arbeid med byrom er imidlertid en katalysator som gir en positiv dominoeffekt for revitalisering av norske bysentrum. Bruk et tiltakstrengende sentralt uterom som startpunkt for transformasjon.

Oppfordring 4: Nedtegn en idé

Nedtegn ideene for et eller flere byrom. Med hjelp av en arkitekt/landskapsarkitekt/kunstner, utvikle et konsept som kan gjenntas, slik at byen gradvis fornyes. Start i det små, og tenk på kvalitet i alle ledd fra idé til gjennomføring.

Oppfordring 5: Velg verdigrunnlaget

Velg verdigrunnlaget for byutviklingsstrategien som fundament for både makro- og mikroprosjekt.

Oppfordring 6: Lag byutviklingsprogram

Definer byfornyelsesprogram og potensielle delprosjekt. Inviter eiere, drivere og brukere til idefase, planlegging og gjennomføring. Bruk profesjonelle konsulenter.

Oppfordring 7: Politisk forankring

Forsøk å sikre politisk styring i arbeid med byutvikling. Lykkes man ikke med det, vil man heller ikke få til helhetlige overganger mellom lokal byutvikling, langsiktig regional samordning og statlig premissgiving. Det er en forutsetning for å få til endring. God gjennomføringsevne skaper tillit.

Oppfordring 8: Lag tverrfaglig økonomiplan

Budsjettere romslig med årlige midler til å gjennomføre tiltak i byfornyelsesprogrammet, gjerne fordelt fra plan, kultur, næring, folkehelse, boligsosialt og bydrift. Sett av 30% av budsjettet til kunst: stunt, midlertidig tiltak og permanent kunst. Husk å søke eksterne midler.

Oppfordring 9: Bruk kommuneplanenes handlingsdel

Prioriter overordnede planer med handlingsdel som styrer sentrumsutviklingen med felles mål for prosjekt og tiltak.

Oppfordring 10: Delingskultur

Utveksle erfaringen din, og være åpen om problemstillinger, ideer, tegninger, bilder av prosjekter og evt. et ønske om samarbeid eller kunnskap. Husk å feire det du får til!

Del 4

Case study – Skien

Offentlige gater og plasser, parker og private gårdsrom kan fylles med nytt innhold i den gamle kvadraturen i Skien. Grasrota etterspurte kommunen om gjenbruk og videreutvikling av murbyen. Både eksisterende og nye aktører ble som nevnt invitert til innovative delprosjekt.

Verdigrunnlag for kvadraturen

Mosaikk i Skien er et eksempel på bymosaikk, hvor hvert byrom utgjør en viktig bit av et større bybilde. Prosjektområdet er murbyen og byrom innenfor fem kvartaler. Prosjektet ble delt i to kategorier: offentlige byrom og bakgårdene. Revitalisering av den historiske bykjernen tok også tak i utfordringen med ca. 60 000 m² ledig areal. Gjenbruk byr på muligheter for et mangfold av virksomheter, felles funksjoner og boformer.

Kvartalsstruktur gir et nettverk av ulike byrom for utfoldelse av hverdagslivet. Verdigrunnlaget for kvadraturen ble programmert av Dagur Eggertsson som strategisk verktøy for videreutvikling av murbyen. Det ble lagt som byutviklingspremiss for alle delprosjektene.

For å gjøre dette mulig er det viktig å etablere et felles ståsted, en arbeidsplattform for de delaktige, der en gjensidig forståelse av de grunnleggende verdiene bak prosjektet kan begynne å vokse frem. En slik plattform blir bærebjelken bak byutviklingsstrategien og vil knytte gårdsrommene sammen, både fysisk og i en overført betydning. På den måten kan de respektive grunneiere gå i gang med byutviklingstiltak under en *Mosaikk*-paraply i samarbeid med kommunen og sine leietakere, hver på sin måte, med ulike tidsperspektiver og økonomi i bunn. Rammene for tiltak avklares i samarbeid med kulturminnevernet.

Som et ledd i å reddyke de grunnleggende verdiene man står overfor i kvadraturen foreslår vi følgende tiltak i analyse-, idé- og prosjekteringsfase:

1. Opprydding og rivning av elementer i bakgårder skaper bedre romlighet og tilgang til arealer i bakkeplan.
2. Åpning av passasjer mellom gårdsrommene danner synergier mellom det som foregår i de ellers avgrensede gårdsrommene og forbedrer forholdene for fotgjengere.
3. Aktiviteter i gårdsrommene, særlig første etasje, der de besøkende ferdes, trekker folk.

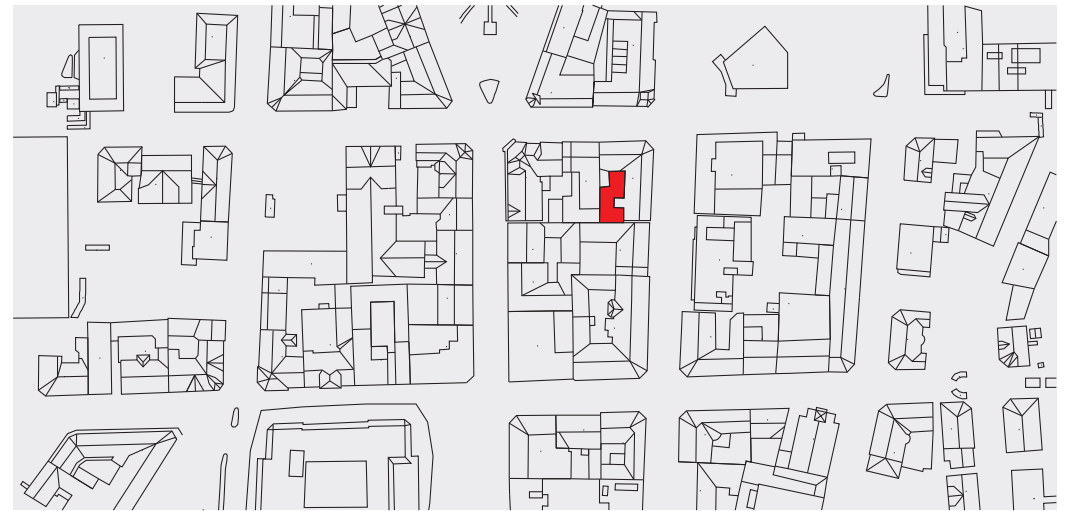

4. Lysbehandling er et virkemiddel som skaper trygghet og velbehag. Ved å øke refleksjon av dagslys med lysere malingsfarger på sør, sørøst og sørvestvendte vegger, i tillegg til elektriske lyskilder, økes lysmengder i mørke gårdsrom.
5. Bygging av nye bygningsvolumer kan være med på å etablere aktiviteter og arbeidsplasser i bakgårdene, samtidig som nybygg kan være med på å skape positive kontraster til den eksisterende bebyggelsen. Innfill kan gi rom for nye boformer og fellesfunksjoner.
6. Blågrønnstrukturer er gjerne en mangelvare i bysentra og kan med fordel introduseres også i bakgårder. Overvannshåndtering fordrøyer regnvann og kan gi gode opplevelser. Vegetasjon renser byjord og gir frodighet i et urbant miljø. Urban dyrking skaper sosiale møteplasser. Vann og grønt øker trivsel.

Bakgårdene i Skien der *Mosaikk*-strategien ble utviklet, har et stort potensiale for vekst til tross for konkurransen fra shoppingssenteret som ikke ligger så langt unna. Nøkkelen til vekst i våre øyne var å ikke ta opp konkurransen på senterets premisser med de enorme investeringene som skal til for å få det til å lykkes, men å dyrke frem byens stedegne kvaliteter med utgangspunkt i et mangfold av aktiviteter, mindre virksomheter og bomiljø som gradvis kan være med på å endre tilbudet til innbyggerne, besøkende og vekstgrunlaget for bedrifter i sentrum.

Det er gjennomført elleve tiltak. (Se kart). Prosjektet med uttesting i byrom ble avsluttet i 2015. Nå går byromsatsningen videre som en del av handlingsprogram for sentrum.

Motsatt side: Kvartalsstruktur og lamellbebyggelse skaper et nettverk av gårdsrom. Her ser du kart over byen, der de ulike fargene er bakgårdene. Mosaikk er bokstavelig talt en fysisk mosaikk, hvor hvert prosjekt utgjør en viktig bit av et større bilde. Vi begynte med en stunt i et gårdsrom. Nå jobber vi med et kvartal, og håpet er at satsningen skal spre seg til andre gårdeiere. En serie bakgårdsforvandlinger vil puste nytt liv i en gammel by. Etter hvert vil byromsgrep linke sammen lbusenhuset og byens kultursenter med Brekkeparken – regionens flotteste barokkpark.

Mosaikk-konsept: kunst i byromsutvikling

Mosaikk tester ut byens identitet og uhåndgripelig faktorer som kunst, kultur og fellesskap i videreutvikling av murbyen. Vi ville bruke byrom som testarena og involvere grasrota i positive sosiale utviklingsspiraler. Stedskarakteren ligger ydmykt til grunn for all nyskaping. Kvadraturen gir estetiske rammer for ny kunst.

Felles for alle *Mosaikk*-prosjektene er kunstnerens rolle som kreative iverksettere. Tidlig i hvert prosjekt får kunstnere et oppdrag som legger premisene for de andre konsulentene. Kunstnere tolker byen på nytt med permanent utsmykning som identitetsmerker i byen.

Profesjonelle arkitekter og landskapsarkitekter er nødvendige for byggeprosessen. En rekke kjente firma har designet *Mosaikk*-prosjektene og dette gir et mangfold av uttrykk. Noen planleggingsprosesser tar lengere tid enn andre, og problemer dukker opp underveis. Problemstillinger kan avsløre forhold som må løses, som for eksempel setningsskader i middelaldergrunnen. En god byggeleder og kompetent entreprenør er gull verdt! Idéskisser som ennå ikke er realisert viser muligheter for innovative løsninger i en gammel bykjerne.

Ved å starte i det små, har *Mosaikk*-prosjektet vist muligheter og satt en standard for kvalitet på byrom og medvirkning. Fra 0-budsjett, ble total investering på minst tretti millioner, som i hovedsak er gårdeierens investeringer. Kommunen stiller med planleggingsmidler. Finansiering fra kommunen, fylkeskommunen, Husbanken, KORO og KMD, er brukt til prosjektledelse, idéutvikling, prosjektering, kunst og formidling.

Offentlige byrom

Stimulering av kafeene

En god kafe er trekkplaster. Alle som har reist til storbyer i Europa vet at uteservering er viktig for et lengere opphold i byen. Samarbeid med kafeene i sentrum var startskuddet for *Mosaikk* og en måte å involvere næringsliv i å skape mer inntekt og trivsel i byen. I 2008 jobbet vi med utemøblering av tolv kafeer i Skien sentrum. De fleste kafeer hadde kun noen få bord og stoler på fortau og disse var ofte i dårlig befatning. Prosjektet kjøpte inn over 300 stoler og 60 bord av god kvalitet som fortsatt lånes ut til sentrumskafeene, gratis fra kommunens lager.

Handelstorget ble tilrettelagt for kaféliv med kunstverket *Handelstorg til Himmelen*, en luftig stålkonstruksjon med seilduk over bord og benker, bygget i 2009. Hver kafé skulle få sitt preg, og det ble bygget utekjøkken på Jacob & Gabriel, stålbenk på Sitt Ned, sofakrok på Arkaden.

I 2010 lagde fylkeskommunen en film om uformelle møteplasser i Telemark. Skiens del av filmen omhandler urbanitet og kjærlighet. Antall kaféer ses på som en sosial indikator som forteller at et sted har mange uformelle og åpne møteplasser. Skien sentrum har hatt en fordobling av antall kafeer, og mye positiv omtale blant folk. Kartlegging viste dobbelt så mange brukere av parker og byrom i 2015 enn i 2011 og at tre ganger så mange bruker kafeenes utearealer.

Prosjektinfo

Tiltak ved sytten kafeer som listet opp under: Mix, Louises, Melkekafeen, Bar, Dolly Dimples, Et annet sted, Jegermeister, Bruket, Stockmand kaffebar, Café Tullis, Jacob og Gabriel folkegourmet, Strøm Mat & Bar, Stockfleths, Med Vilje, Kafé Kopp, Lundetangen jazzcafé og Sitt Ned kunst & kafé

Laurie Vestøl, prosjektleder Mosaikk. Skien kommune
Lene Hysing, næringskonsulent. Skien kommune
Tom Erik Lønnerød, kunstkonsulent. Spriten Kunsthall
Tove Haugland, drift og anlegg. Skien kommune
Per Egil Neset, byggeleder. Skien kommune
Lene Hennum, stedsutvikling. Telemark fylkeskommune

Konsulenter

Morten Kildevæld Larsen, kunstner «Handelstorg til himmelen»
Asplan Viak AS, Handelstorg til himmelen, konstruksjoner
Feste landskap AS, utforming av Telemarksgata
Kjetil Harket, møbeldesign på tre kafeer
Grete Rokstad, kunstbenker i stål og gummiputer på Sitt Ned
Pernille Bach, produktdesign flyttbar stålgjerde
Møbel galleriet, valg av kaféstoler og bord
Lindsay Sanner, Sommerstudent kaféliv med film

Temporære kunstinntallasjoner

Midlertidighet blir brukt i utprøving av tanker for byrom i Skien sentrum. Ulike typer av stunt er ofte raske og rimelige. Alternativt innhold kan prøves ut, og bruken kartlegges. Er folk overrasket? Begeistret? Økes attraksjonskraften?

Det må være et konstant tilførsel av energi og nye ting som skjer for at folk oppsøker Handelstorget. I 2008 inviterte vi scenekunstner til å utforske hvordan torget kunne bli mer barnevennlig og grønt. *Gressirkler*, installasjon og teaterproduksjon, ble vist for 14 barnehager. En av gress-sirklene ble beholdt av bygartneren og beplantes årlig med vakre blomster. Hvert år under matfestivalen Mersmak lagde vi ulike rominndelinger med grønne elementer.

Årlige installasjoner for barn trekker barnefamilier til sentrum. Et eksempel er *Landingsplass for luftballonger*, et sted der alt fra romskip til fugler kunne lande. En kikkert ble montert for å kunne se etter byfugler og luftballonger (det finnes en i Grenland). Barnevennlighet og lek for de minste har fått økt fokus. Romlige installasjoner, kulturaktiviteter og stunts har bidratt til en positiv holdning til Handelstorget og en langsiktig endringsprosess.

Prosjektinfo

Tom Erik Lønnerød, kunstkonsulent Spriten Kunsthall
Driftsavdelingen Skien kommune
Gressirkler, en scenekunst av Silje Steinsvik
Gressirkler, en teaterproduksjon av Sagliaco
Landingsplass for luftballonger, temporært stunt
av Ann-Kathrin Samuelsen

Rådhusplassen stunt

Mosaikk ønsket å utforske tema makt og demokrati. Rådhusplassen ble, i anledning matfestivalen Mersmak i 2008, transformert fra en staslig tom grusplass til en folkelig grønn park med fontener og matboder. Kommunen bygget et temporært 25 meter langt basseng med vannstråler, et kjempepopulært tiltak for barna. Stuntet var forløper til en arkitektkonkurranse for Rådhusplassen som ligger på venteliste for bygging.

Rådhusplassen skal være del av parkdraget fra Rådhuset til Tollboden. Det å koble murbyen til vannfronten, og fjerne barrieren som veien skaper, er viktig for byromsstrukturen.

Prosjektinfo

Laurie Vestøl, prosjektleder Mosaikk.Byutvikling
Skien kommune

Arild Helgesen, Skien kommune

Rune Lifjeld, håndverker. Skien kommune

Grete Rokstad, møbleringskonsept

Bjerketvedt Ferdigplen AS, legging av ferdigplen

Pahlén, vannbasseng med stråler

Gallefoss blomster, innkjøp av planter

Bryns blomster, store krukker fylt med blomster

Rådhuskvartalet vinnerprosjekt

Laurie Vestøl, prosjektleder forprosjekt byutvikling
Skien kommune

Morten Hustvedt, prosjektleder detaljprosjektet
eiendomsavdelingen Skien kommune

Tom Erik Lønnerød, kunstkonsulent Spriten Kunsthall

Willy Thomassen, juryleder og landskapsarkitekt

Eystein Andersen, juryen fra kulturminnevern Telemark
fylkeskommune

Rainer Stange, Dronninga landskap AS

Som neste utviklingsfase var det planlagt en takhage med urbant landbruk i Telemarksgata 14, som et samarbeid mellom de grønne aktørene. På den tiden ville et tak for dyrking, opphold og profilering av lokal mat vært et banebrytende prosjekt nasjonalt.

Grønne rom til Matfestivalen Mersmak

Skien er Telemarks største landbrukskommune og en av kommunene med størst økologisk produksjon på nasjonalt plan. Byen som markeds- plass for jordbruksprodukter er en naturlig kobling. Kommunen tok sammen med flere aktører initiativ til matfestivalen Mersmak som første gang ble gjennomført i 2008. Festivalen har fokus på å løfte fram lokalmat, matglede og folkehelse. Ca 50 000 besøkere festivalen hvert år. Byrom blir forvandlet til grønne opplevelseshver for Telemarksmat: Økologisk torg, Barnas torg, Bondens torg, Utmarka vår, Mat fra hele verden, Regional matkultur. *Mosaikk* bisto årlig med grønne tiltak og fysiske installasjoner i byrom under matfestivalen. Alt fra hengende hager til urbane fruktgårder.

Ulike installasjoner

I 2008 ble Rådhusplassen forvandlet til en park over natten i forbindelse med Mersmak. Epabrua ble stengt for trafikk og møblert med stoler.

I 2009 ble byen fylt med blomsterdekorasjoner

I 2010 ble tre nybygde bakgårder brukt til Ibsen teater og en rekke konserter og byutviklingsseminar.

I 2011 ble krukkene med oliventrær med delikate blomsteroppsett hengt opp i trærne i gågata. *Bakgård – en kunstreise* ble vist – en vandring med ulike forestillinger som hadde ca. 300 besøkende over fire dager under festivalen. Et ledig butikklokale i gågata ble innredet til byutviklingsseminar med pop- up butikker, foto- og Urbact utstilling som del av Fremtidens byer. *Markens Grøde* – et teateroppsett basert på Knut Hamsuns roman ble siden vist i lokalene.

I 2012 etablerte Mosaikk *Hengende hager* i Lundetangen bakgård og på scenen på Handelstorget.

I 2013 bygget kommunen plantekasser på torget i samarbeid med Hageselskapet.

I 2014 jobbet vi med lek for barna. Høyballer, spill og hoppeputer ble plassert på Rådhusplassen og foran Kaffehuset.

I 2015 bygget vi en urban hage ved Hamburgerbrygga ved Tollboden, et oppdrag for Århus andelsgård. Amfi, urtehage og eplehage ble bygget av paller.

Prosjektinfo

Laurie Vestøl, prosjektleder Mosaikk
 Meryem Amara, rådgivende arkitekt byggesak
 Skien kommune
 Arild Helgesen, byggeleder fra Skien kommune
 Rune Lifjeld, håndverker fra Skien kommune
 Ellen Dagsrud, landbruksrådgiver fylkesmannen i Telemark
 Blomsterdekorasjoner i oliventrær fra Gallefos
 Hengende hager av Maiken Seglem MMW AS
 Møblering Epabrua av Grete Rokstad
 Ibsenvandring av Silje Honningdal
 Dronninggave, plantekasser av hagedesigner
 Darren Saines
 Urban frukthage av Århus andelsgård

Bakgårdene

Bakgårdene

I 2008 fikk Rintala Eggertsson Arkitekter i oppdrag å programmere bakgårdene i Skien sentrum. De ga prosjektet tittelen *Mosaikk*, og skapte begeistring for konseptet. Tanken med *Mosaikk* er en systematisk utvikling av byrom innenfor fem kvartaler på tvers av byen – en idé der man dyrker frem ulike subkulturer i bakgårdene. Planen viser hvordan en mosaikk av urbane små gårdsrom og nye byparker kan puste nytt liv i sentrumskjernen. Folk kommer bak fasadene, og ser den gamle byen med nye øyne.

Kommunen inngår spleiselagsavtaler i forprosjektfasen, når ideene er forankret og omfang av opparbeidelsen definerte. Alle ideene overleveres gårdeierne selv om tempo på gjennomføring variere. Prosjektene er spleiselag mellom gårdeier og kommunen. Gårdsromprosjektene er også utgangspunkt for å se på bygningsmassen. Hver bakgård skal ha ulikt innhold og utforming. Ønsket er også nye boformer med 200 leiligheter i det historiske sentrum i 40 revitaliserte gårdsrom. De neste åtte tiltakene utgjør de første *Mosaikk*-bakgårdene.

Prosjektinfo

Laurie Vestøl, prosjektleder Mosaikk byutvikling
Skien kommune
Dagur Eggertsson, programmering Mosaikk av
Rintala Eggertsson Arkitekter
Tom Erik Lønnerød, kunstkonsulent Spriten
Kunsthall Guru Honningdal, kulturavdelingen
Skien kommune
Meryem Amara, arkitekt byggesak Skien kommune
Lene Hysing, næringskonsulent Skien kommune
Tove Haugland, drift og anlegg Skien kommune
«Bakgård – en kunstreise» av kulturkonsulent Silje
Honningdal
Knut Andreas Øyvang, sommerstudent
landscapsarkitektur
Christiana Thorsen Clarke, sommerstudent arkitektur
Lene Hennem, stedsutvikling Telemark fylkeskommune
Gunhild Randen, kulturminnevern Telemark
fylkeskommune
Michael Fuller Gee, Husbanken Sør
Anne Marit Vagstein, Husbanken Sør
Ellen Husaas, MD

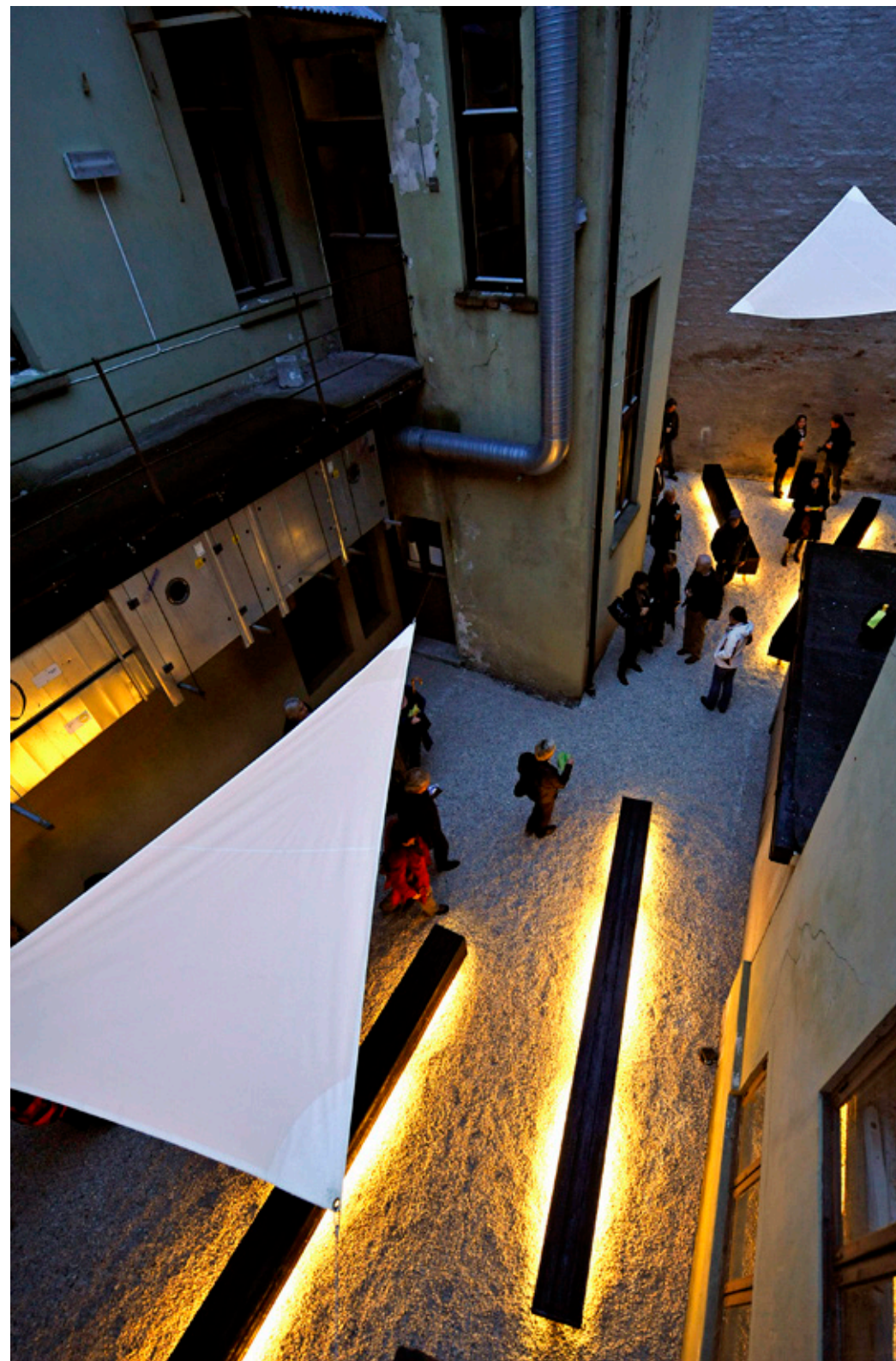
Mamis stunt – byforvandling og estetik

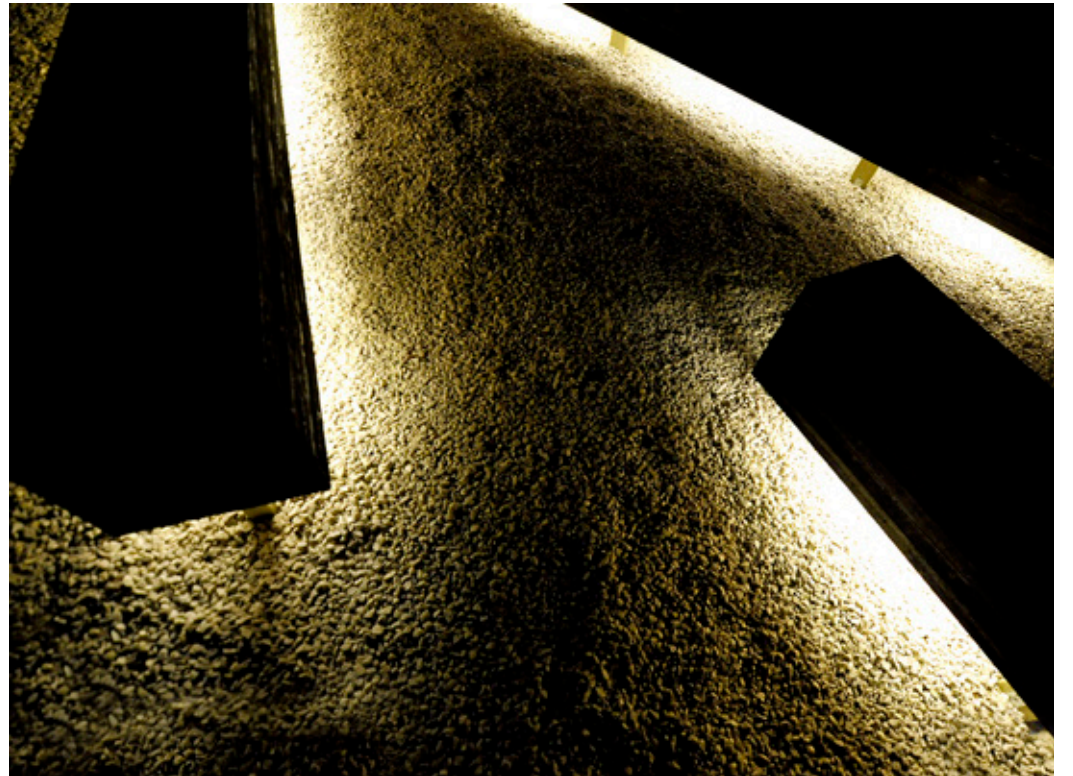
Mosaikk startet som et stunt i bakgården til Mamis kafé i Torggata 11 i anledning seminar om byforvandling og estetik. Kommunen ønsket å teste ut et spleiselag med en gårdeieren som start på ulike pilotprosjekter på tvers av byen. En bakgård ble forvandlet fra skrotplass til et arkitektonisk symbol for byen ved Telemarkskanalen.

«Med bevegelse som stikkord ser vi klare paralleller til Skiens historie som et senter for tømmerfløting gjennom Skiensvassdraget. I våre øyne representerer tømmerfløtingen en grenseoverskridende aktivitet som knytter de store norske skoger til resten av verden. Hvis man kunne få til flyt mellom gårdsrommene i Skien sentrum med tilsvarende energi, vil man også kunne stimulere til befolkningsvekst og liv i området. I gårdsrommet i Torggata 11 ønsker vi å skape et lite landskap der bakkeplanet gir assosiasjoner til elven og de 5 benkene gir assosiasjoner til flytende tømmerstokker på vei fra et sted til et annet. Disse rammes inn av gårdsrommets vegger, men peker videre til neste gårdsrom, eller nærmeste gate. På den måten kan man se på gårdsrommene som sluser som samler mennesker, før de slippes videre til neste sluse. Det er vår tanke at gårdsrommet skal kunne bli til en møteplass for Skiens befolkning, rekreasjonsområde for beboerne i Torggata 11 og til enkel uteservering for Café Mamis sine gjester. Over benkene har vi plassert to tekstilduker, for å spre himmellyset og for å skjerme mot regn. Disse har også fått referanser til vannet, båtturen som Skien representerer og byens historiske røtter til vikingtiden.» (Rintala & Eggertsson, 2008)

Prosjektinfo

Tor Vegard Vale, gårdeier Intvest AS
Laurie Vestøl, byutvikling, prosjektleder Mosaikk
Tom Erik Lønnerød, kunstkonsulent
Sami Rintala, Dagur Eggertsen og Sverre Sondresen,
arkitekt/kunstner
Rune Lifjeld, Terje Grønhaug og teamet, bygging
Skien kommune
Street session – skateboard miljø

Skistredet 7 – bolig og lbsen

Skien sentrum hadde ca. 60 000 m² ledig areal i 2008. Kan historiske bygninger gjenbrukes til boliger og byfunksjoner? Men hvem er det som skal flytte til bykjernen i Skien? Folk som velger å bo i by ønsker et urbant tilbud. Husbankens undersøkelser viser at det er et vidt spekter av mennesker i ulike alder som velger å bo urbant. Ofte bor de alene og mange av de yngre beboerne velger å ikke ha bil for å kunne bruke penger på andre verdier som f.eks. fritid og reise. Et rikt kulturliv med musikk, kunst og aktiviteter ønskes – og dette kan gjerne være uformelt og spontant. Skisser viste rom for dette. Som forbildeprosjekt for murbyen, konverterte gårdeieren tomme arealer i Skistredet syv til tolv byleiligheter. Prosjektet var et pilotprosjekt for Husbanken mht. byggeskikk.

Innfill med en pilotbolig i massivtre ble planlagt. Designet som studenthybel, vil pilotboligen kunne bygges flere steder i byen, og være en slags småskalamodul for gårdeiere som ønsker en student i bygården sin. Prosjekteringen er ferdig, men gjennomføringen er lagt på is grunnet setningssskader i grunnen og økonomiske hensyn.

Fremover er det tegnet hvordan gårdsrommet kan åpnes opp med en ny passasje til bakgården der Mamis kafé har uteservering og konserter. Bakgården er planlagt med uteservering i tilknytning til et bindingsverkshus. Lekebutikk og skomaker kan åpnes opp mot passasjen. Gulvet i gårdsrommet kan utsmykkes med *Ecco av Ibsen* der barnetegninger støpes i betongen. KORO har gitt støtte til planlegging av kunsten, og stedet vil kunne være del av Ibsenvandringer i hans barndomsby Skien. Bindingsverkshuset, satt sammen av rester etter bybrannen i 1886, er gjenstand for en historiefortelling i prosjektet, og her skal visstnok være tilknytninger til Ibsen. Teaterforestilling for 5. klassinger, *Gaven*, ble vist i bakgården før jul hvert år.

Prosjektinfo

Kari Lise Holmberg og Jan Oddmund Ødegård,
utbygger Skistredet 7 AS
Laurie Vestøl, prosjektleder Mosaikk Skien kommune
Dagur Eggertsson, arkitekt/kunstner
Per Egil Neset, byggeleder Skien kommune
Guru Honningdal, kulturavdelingen Skien kommune
Meryem Amara, arkitekt byggesak Skien kommune
Lene Hennem, stedsutvikling Telemark fylkeskommune
Runar Larsen, geoteknisk utredning Grunnteknikk AS
Agatha Al-Saadi og Snorre Larsen, rådgivende
ingeniører Dr. techn. Kristoffer Apeland AS
Jan David Norrman, rådgivende ingeniører VVS
Norrman AS
Terje Sterner, lys Elektro4

Øvre gårdsrom Ibsenpassasjen – kunst og næring

Kvartalsbebyggelsen gir gode rammer for ny kunst i gårdsrommene – et særtrekk som kan bli byens kjennetegn. Samtidskunst gir nye dimensjoner, og fremhever murbyens historiske og estetiske kvaliteter. Ibsenpassasjen forbinder to gårdsrom, gågata og Torggata. I det øvre gårdsrommet har en glassartist produsert ei lysekrone som trekker blikket mot himmelen. Kronen er to meter høy, er laget av 500 håndblåste glasskuler og tok nesten et år å produsere.

Kvalitet i gårdsrommet har tiltrukket nye næringsaktører. Murbygningene er renovert. Inntil det øvre gårdsrommet er det laget et prosjektrum, med ny glassfasade som kan åpnes mot plassen. Prosjektrummet rommer galleri H110 med skiftende utstillinger i regi av Spriten Kunsthall. Ledige arealer på gateplan ble leiet ut til kafé Stockmand kaffebær & basserie som aktiverer gårdsrommet med uteservering. Lokalene ved siden av Stockmands er nå leiet ut til Folques pub. I løpet av drøye to år har drivere gjort baren til en av Skiens triveligste møteplasser med DJ hver kveld, en filmklubb og platemesser. Den flotte bakgården brukes til både standup og ølsmaking fra Telemark Mikrobryggeri.

Nedre gårdsrom Ibsenpassasjen – hage

I Ibsenpassasjen har det nedre gårdsrommet blitt en frodig hage som er åpen for alle i byen. Det gamle steingulvet er byttet ut med planter: bambus, høyt gress, klatreplanter, urter og stauder. Glassartisten laget her 25 glassblomster med lys i forskjellige høyder, noe som skaper magisk stemning på kveldstid. Stedet er en oase i Murbyen, og blir brukt på en trivelig måte: som lunsjsted for kontorene, til uteservering for stedets kafé og pub og til uformelle møter. Rommet er en hemmelig bortgjemt hage som en kan oppsøke for intimitet og ro eller kjenne på akustikken. Bugge Wesseltoft brukte lydene i byrommet da han komponerte ny musikk til hagen. En komposisjon han kaller *Skien* som beskriver noe om det å være lyttende, utforskende og ha byen i hjertet.

Prosjektinfo

Siri Steinbekk og Roger Wahlstrøm, Utbygger
Kontorbygg AS
Laurie Vestøl, prosjektleder Mosaikk Skien kommune
Tom-Erik Lønnerød, kunstnerisk konsulent Spriten
Kunsthall
Per Egil Neset, byggeleder Skien kommune
Tuva Gonsholt, Glassartist: «*Glass chandelier*»,
«*Glass flowers*»
Harald Røstum, Gullik Gulliksen AS Landskapsarkitekt
Rolf Hagen, Context Arkitekter AS
Linda Knoph Vignæs, lysdesign
Svein Gustavsen, rådgivende elektro
Kjell Kokkersvold, rådgivende bygg
Pernille Bach, produktutvikler espalier og kjøkkendesign
Kjetil Harket, møbelsnekker Mersmak-kontor innredning
Ellen Dagsrud og Ann Helen Juve, prosjekttrom
Asle Gisholt, entreprenør Norengen AS
Ellen Husaas, Miljøverndepartementet

Lundetangen pub – kunst og kulturnæringer

Lundetangen pub, Bjørbekk Eiendom AS og Skien kommune startet et samarbeid om Telemarksgata 22. Til tross for at prosjektet ikke ble bygget som planlagt, ble flere delprosjekter gjennomført, og uttestingen har gitt noen spennende erfaringer for videreutviklingen.

Spleiselagsavtalen innebar at kommunen finansierte 50% av gårdsromprosjekteringen. Bjørbekk Eiendoms andel inkluderte redusert husleie, hvilket medfører at lokale kunstnere evnet å leie de tomme lokalene, og resultatet ble dannelsen av en kunstnerklynge midt i byen. USEMJA kunstnerklynge åpnet dørene i 2010, og har gjennomført en rekke aktiviteter og stunts i bakgården gjennom årene. Vår- og julemarked, keramikkverksted for barn, mikrobryggeri og happenings bidrar til byliv. Galleriet består av en kreativ, selvstendig gjeng med ulike ambisjoner, humor, omtanke og skjeve blikk som beriker byen.

Arkitekten tegnet et forprosjekt med mange spennende ideer for bakgården, tilknyttede arealer mot Ibsenhuset kulturbygg, pubens inngangsparti og ideer for digitale *Mosaikk*-vandring. De foreslo en synlig kobling mellom Ibsenhusets gjester og Lundetangens tilbud. Med den eksisterende mesanin som galleriplass, kunne bakgården ved Lundetangen Pub, byens mest populære pub- og konsertsted, bli perfekt for events. Endeveggen i gårdsrommet kunne bekles av et redesign lydteppe av gjenbruksgummi. Med et fleksibelt tak ville det kunne planlegges arrangementer uten å bekymre seg for været. Designet bygde på driverens interesser for luftballonger og pubens Volvo duett.

Under matfestivalen 2012 ble passasjen bygget med en hengende hage. Et bambusstillas ga oppheng for bagger beplantet med humle, urter og jordbær – en slags urban hage.

Prosjektinfo

Bjørbekk eiendom AS, gårdeier
Steffen Steffensen, pubdriver Lundetangen
Laurie Vestøl, prosjektleder Mosaikk Skien kommune
Tom-Erik Lønnerød, kunstnerisk konsulent Spriten
Kunsthall
Trude Thorbjørnsen og Vidar Kristiansen, Galleri Usemja
Magne Wiggen og Maiken Seglem, MMW AS

Sitt Ned i gårdsrommet – sosial bærekraft

I Telemarksgata 14 fikk gårdeieren Husbankstøtte, og bygget 14 leiligheter for flyktninger. Ny heis ble installert i 2010, slik at beboere fikk universell tilgjengelighet og kan bruke taket som oppholdssted. Sosiale aspekter ble vektlagt – en blanding av boligsosiale leiligheter, en kafé og keramikkverksted drevet av en vernet bedrift rundt felles gårdsrom for sosialt samspill.

Skiens minste gårdsrom er blitt tre ganger så stort ved å rive et tilbygg. Gårdsrommet brukes som uteoppholdssted for beboerne og kafeen Sitt Ned for uteservering og arrangement.

En mosaikk av ca. 120 000 glassfliser – en Løvetann ble bygget på bakveggen i tre etasjer. Grasmotivet er basert på et foto fra New York, og viser til kunstnerens ønsket om å se Skiens plass i den store verden. Et internasjonalt bilde med tanke på at folk fra hele verden nå bor i de 14 leilighetene. To spesialdesignede benker med Sitt Ned logoen ble også produsert. Bakgården har et minimalistisk design med hvitmalte vegger og god universell utforming. Blikket løftes av en vaier beplantet med humle mot den planlagte takhagen.

Den vernede bedriften åpnet i mai 2016 en liten interiørbutikk ved siden av Sitt Ned kunst & kafé. Slik har en knoppskyting funnet sted i sentrum. Gårdeieren har kjøpt flere sentrumsgårder, og renoverer nå flere gamle bygg til boligsosiale formål og næring i Skien sentrum.

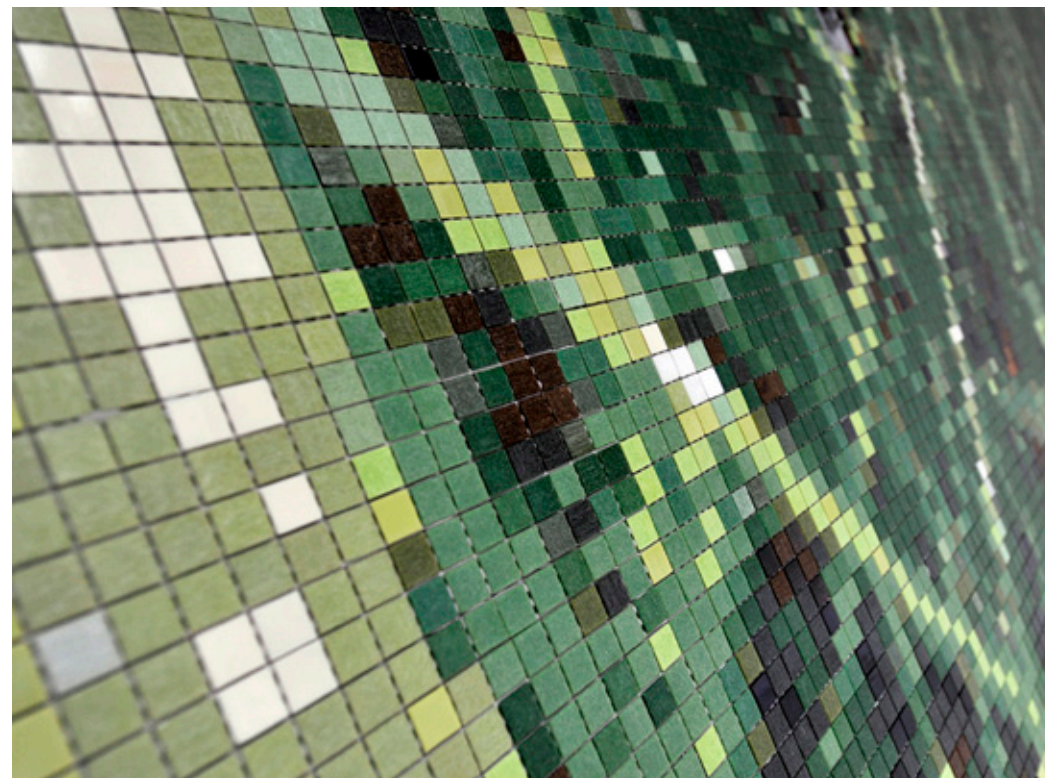
Prosjektinfo

Hans Gundersen, utbygger og byggeleder
Edda eiendom AS
Anne Helene Westby, Sitt Ned kunst & kafé
Laurie Vestøl, prosjektleder Mosaikk Skien kommune
Tom-Erik Lønnerød, Kunstnerisk konsulent
Atle Kristiansen, boligsosialt Skien kommune
Per Egil Neset, byggeleder Skien kommune
Kari Skoe Fredriksen, hovedkunstner «Løvetann»
Ragnhild Momrak, Dronninga landskap AS
Grethe Rokstad, produksjon av stålbenker
Peter Borgersen, entreprenør Telemark Park og Hageanlegg AS
Lene Hennum, stedsutvikling Telemark fylkeskommune
Michael Fuller Gee, Husbanken Sør

Sitt Ned på taket – det grønne skiftet

Grønne lunger er en av de viktigste kvalitetene for en god by å bo i. Som neste utviklingsfase var det planlagt en takhage i Telemarksgata 14. På den tiden ville et tak for dyrking, opphold og fordrøying som klimatilak vært et banebrytende prosjekt nasjonalt. Et samarbeid mellom landskapsarkitekt, arkitekt og hagedesigner resulterte i flotte planer. Kaféen deltok aktivt i arbeidsmøter. Urban dyrking på takarealet, bruk av utkragede veksthus og servering av kortreist mat var innovative plangrep. Flere sponsorer ønsket piloten som visningsprosjekt.

Parsellhagene skulle være for å dyrke eksotiske grønnsaker i samarbeid med flykningene/beboerne. Stedet ville blitt en inkluderende møteplass for alle og en oase med utsikt over hele byens tak. Bygården gir rom for universell utvikling der alle er inkludert, både med boformer, arbeidsplasser og besøkstilbud. Forprosjektet er tegnet, men manglende finansieringen av takhagen og bæresystem har stoppet prosjektet.

Prosjektinfo

Petter Malmgren Danielsen, Driver GREP
Anne Helene Westby, Sitt Ned kunst & kafé
Hans Gundersen, utbygger Edda Eiendom
Laurie Vestøl, prosjektleder Mosaikk Skien kommune
Lene Hysing, næringsrådgiver Skien kommune
Guru Honningdal, kulturavdelingen Skien kommune
Katlinn Clavier og Rainer Stange, Dronninga landskap
Per-Olav Hagen, C. F. Møller Arkitekter
Darren Saines, Hagedesigner
Pål Odden, Ingeniør Civengas
Kari Skoe Fredriksen, hovedkunstner
Rune Junker, Økonomirådgiver, Ernst & Young
Ellen Dagsrud, fylkesmannen i Telemark
Heidi Jønholt og Lene Hennem, Telemark fylkeskommune

Del 5

Konklusjon
og appendiks

Konklusjon

I Norge ser man en bosetningstrend der folk trekkes til storbyene. Samtidig lider de små og mellomstore byene fortsatt av sentrumsdød og utflytende handel. Som i mange byer i USA og Europa, må revitalisering av sentrum prioriteres politisk. Lokale politikere og byutviklere må gjøre sitt for å snu denne trenden i langsiktige planer og i møte med enkeltsakene. Potensialet for vekst i mindre byer rundt pressområdene er stort. Men for å oppnå mer mangfoldig vekst i småbyer kreves det innsats og samhandling fra politisk ledelse og planapparat.

Fremtidsanalytikere peker på et paradigmeskifte i samfunnet fra kunnskapsbasert- til innovasjonsbasert utvikling. Hovedfaktoren, og den viktigste ressursen er menneskets kreativitet og ideer; selve råstoffet som driver utviklingen. Byer der grupper med ulik kunnskap samarbeider, gir en kultur for bred verdiskaping og mangfold av tanker på hvordan tomme byer kan fylles med nytt innhold. *Mosaikk*-metoden peker i denne retningen ved å åpne opp for en organisk utviklingsprosess der innhold, aktører og byrom videreutvikles på grunnlag av stedets egne kvaliteter og iboende energi. Med utgangspunkt i kollektiv og kreativ problemløsning er metoden derfor en god investering i befolkningens ressurser, kultur og historie.

Dagens krav om å møte fremtiden med mer energivennlige løsninger taler for å se på selve utviklingsprosessen og spørre hvordan man kan få til større grad av gjenbruk av velfungerende bygningsmasse og byrom av god kvalitet. *Mosaikk*-metoden er en av mange løsninger som er verdt å teste ut i årene som kommer.

Formidling av byutviklingsstrategier

Formidlingsstrategi:

Arbeidet startet som testprosjekt. Kommunen holdt en lav profil for å ikke skape urealistiske forventninger for revitalisering av sentrum. Hvert delprosjekt involverte berørte parter og utviklet resultat i samarbeid med eksisterende aktører før presentasjon i media. Etter hvert ble en serie av pilotprosjekt gjennomført, og *Mosaikk* som strategi stå frem og ble forstått. Prosjektgruppa vektla det å overraske og begeistre på grunnlag av kunst og kultur i byutvikling.

Byromsvandringer:

Skien kommune har vært en aktiv formidler av byutvikling. En rekke statlige, fylkeskommunale, kommunale og private instanser har besøkt Skien for å se på *Mosaikk*-prosjektet – og for å diskutere hvordan man kan fornye norske byer. Ulike seminar og bakgårdsvandringer med kulturinnslag ble arrangert; Skien kommune hadde over 4000 besøkende over en fireårs periode.

Kulturvandringene og kulturprodukter:

Kulturvandringene tok utgangspunkt i utsmykningene i bakgårdene, og opplevelse av nye rom og ny kunst.

Bakgård – en kunstreise for publikum av Silje Honningdal.
Bakgårdsbarn, teater i bakgårdene for 2.-klassinger.
Manus Gaven av dramatiker Gyrid Axe Øvsteng.
CD *Skien* av nykomponert musikk av Bugge Wesseltoft.

H. I. 3 Prosjektrom stunt til utstillinger og seminarer i 2011:

Mosaikk-gjengen forvandlet tomme lokaler i Henrik Ibsensgate 3 og arrangerte en serie hendelser som poppet opp i tur og orden.

Fotoutstilling *Grønne tanker* av Barry Ord Clarke.

Seminar *Mosaikk* med notatbok.

Seminar *Framtidens bymiljø*.

Forestilling *Markens Grøde* av Teater Visjoner.

Mobilitetsuka *På farta til skolen* i samarbeid med Michel Fouler.

Utstilling *European* av arkitektkonkurransen.

Polaruka i Skien.

Atelier for kunstnere: Aleks Wildhagen med flere.

Foredrag og hefter 2008–2016:

I tillegg har prosjektleder Laurie Vestøl og arkitekt Dagur Eggertsson holdt foredrag mange steder i Norge om *Mosaikk*. Foruten Statsbyggs KRYSSkonferansen, der *Mosaikk* ble tildelt pris, ble kommunen invitert til TransInForm interreg prosjekt og København International Theatre Festival på cultural planning seminar. Tematikken for byutvikling varer lenger enn prosjektet. Fire hefter og 15 filmsnutter har blitt produsert og vist på regionale seminar i ulike fylker. Kommunen har mottatt bistand og blitt tildelt tettstedsprisen fra Telemark fylkeskommunen. Husbanken, Miljøverndepartementet og KORO har bidratt til formidling av *Mosaikk*-prosjektet. Se også kommunens nettside for heftene som er blitt produsert i prosjektperioden.

Publikasjoner:

Mosaikk, Rapport byromsprojekter, 2011.

Mosaikk-erfaringer, tips og gode råd fra Skien, 2012.

Mosaikk, Kunst i Skien bakgårder, 2012

På taket, Bylandbruk i Telemarksgata 14, forstudie 2013.

Pilotbolig Skistedet 7, 2013.

Filmsnutter:

Mosaikk – bakgårder og byliv.

Åpning av gårdsromsprosjektene under seminar i 2010.

Parkstunt foran rådhuset i forbindelse med Mersmak, 2008.

Uformelle møteplasser i Telemark, «Sitt Ned» av Lindsay Sanner, 2011.

Sitt Ned på taket av Darren Saines, 2013.

Nyproduserte verk til Mosaikk-bakgårdsvandring

Kunsten danner rammen for vandringer i de ulike rommene i byen. «Bakgård – en kunstreise» inviterte bak fasadene til å delta i en poetisk opplevelse. Hver bakgård fikk et eget uttrykk gjennom musikk, dans, teater og poesi. Kulturbasert byutvikling skaper magiske opplevelser.

Nyproduserte verk:

Gyrid Axe Øvsteng: «Her» ny dramatikkk til Telemarksgt 14 og Skistredet 7. «Gaven» ny dramatikkk til Skistredet 7.

Terje Evensen: Musikkverk til Telemarksgata 8 og musikk for barn til Henrik Ibsensgt 9.

Bugge Wesseltoft: Komposisjonen «Skien» til Henrik Ibsensgt 10.

Jannicke Irwin Abrahamsen: Ny koreografi til Henrik Ibsensgt 9.

Aina Villanger: Diktet «Skjulte Steer i Sjeen» til Torggt 11.

Kunstnere som har vist arbeider i *Mosaikk*:

Stine Gonsholt : Animasjonen «Balance».

Endre Tveitan: Videokunst laget til Tannklinikken i Skien.

Andre bidragsytere:

Musikk: André Kassen.

Skuespillere: Even Bolstad, Carl Henrik Ekblom.

Sang: Anne Gravir Klykken, Kjersti Post Høgli.

Følgere: Mari Wiig Salvesen, Aurora Kvamsdal, Hanna Barfod, Vibeke Lie.

Teknikk: Jarl Einar Ottestad.

Produsent Silje Honningdal: «Bakgård en kunstreise» i august 2011, «Bakgårdsbarn» i desember 2011.

Vandring for den kulturelle spaserstokken juni 2012.

I tillegg flere vandringer for små og store grupper av besøkende til Skien.

Franzisca Aarflot hadde regi på vandringen «Bakgård – en kunstreise».

Arbeidet med kommunedelplan for sentrum, Skien 2020 med handlingsprogram, begynte i 2011 og ble politisk vedtatt i 2013. Ambisjonen for sentrum fremover er bl.a å bygge nytt bibliotek og lbsensenter, urbant sykehjem, og flere byboliger. Skien 2020 bygger på et tett samarbeid mellom kommunen og eksterne aktører som sammen arbeider for å gi sentrum et løft. Handlingsprogrammet definerer den røde tråden som gjør at store og små tiltak trekker i riktig retning. Servicebyen Skien og Skien gårdeierforening har i 2016 slått seg sammen i selskapet Skien By for å jobbe med synliggjøring av aktiviteter og profilering av byen.

I 2016 har bystrategisamarbeidet med tre Grenlandskommuner, Telemark fylkeskommunen og Statens vegvesenet fått bypakke-midler. Det er definert mange nye byggeprosjekter i Siljan, Porsgrunn og Skien.

Mosaikk-testprosjektene ble avsluttet i 2015. Arbeid med byromsstrukturen og byliv er nå innlemmet i sentrumsplan Skien 2020.

Innbyggere med hjerte for sentrum

I februar 2017 startet frivillige foreningen «Med hjerte for Skien». Foreningen har oppstått ut fra en frustrasjon blant mange i Skien som ønsker en økt innbyggermedvirkning. Med sentrum menes område fra EPA-brua og opp til Lie, det vil si den gamle murbyen. Medlemmene ønsker å organisere seg med undergrupper for å påvirke politikk, trivsel og aktivitet i sentrum. Facebook siden hadde over 800 følgere ved oppstart.

Smitteeffekt på andre byer

Flere byer har startet lignende *Mosaikk* arbeid med småskala prosjektbasert sentrumsutvikling. Drammen, Oslo, Bærum, Stavanger, Trondheim, Trømsø, Bergen, Ålesund og Arendal med flere har vært på besøk eller fått foredrag for inspirasjon og gjensidig erfaringsutveksling. I Telemark jobbes det med bakgårder, passasjer og byrom i Kragerø, Bø, Kviteseidbyen, Rjukan og Porsgrunn med flere. Politikere har sett verdien av å gjennomføre testprosjekt i samarbeid med aktører som ivrer etter å fornye sitt sted. Disse forbildeprosjektene danner grobunn og kunnskap for organisk byutvikling over tid. Små og store tiltak skaper tillitt og entusiasme for videre samarbeid lokalt og regionalt. Det betyr mye å ha Nasjonalt forum for stedsutvikling (www.stedsutvikling.no) i ryggen.

Mosaikk har inspirert til forvandling av bakgårder med kunst og landskapsarkitektur. Porsgrunns største gårdsrom på 600 m² ble åpnet 3. juni 2016. Parkeringsplassen er forvandlet til en grønn lunge for brukerne – et fantastisk bymiljø med Velferden for eldre, frivillighetssentral og ungdomsklubben i byen. Som et viktig fyrtårn-prosjekt for bylandbruk og økologisk tankegang, er stedet nå en oase i Porsgrunn sentrum. Fire hager er bygget og terrenghåndteringen skaper ulike nivå, arena for kulturaktiviteter samt bål-plass, hengekøyer og aktivitetssoner. Gårdsrommet vil vokse over tid og blir en «urban jungel» i bymiljøet. Meierigården kultursenter, Storgata 115, har over 1000 besøkende hver uke! Inkluderende møteplasser med kreative rammer tilfører byen kvaiteter. *Mosaikk* byutviklingsstrategi kan bidra i prosjekt på tvers av generasjoner.

Meierigården bakgård, Porsgrunn

Ecosystem Management: Adaptive, Community-Based Conservation, 2nd ed. Gary Meffe, Larry Nielsen, Richard L. Knight, Dennis Schenborn, Island Press 2002.

Miljøkonsekvenser av Næringsvirksomhet i nord. Framsenteret, 2013.

Social Capital, Sustainability and Working Democracy. New York.

Yardsticks for Grassroots Development. Marion Ritchey Vance. *Grassroots Development Journal*, Volume 20, No. 1, 1996

Sustainable Agriculture and Rural Development Project Toolkit, A Resource Guide for Promoting SARD in Projects and Programmes, Food and Agriculture organization of the United Nations.
<http://www.fao.org/docrep/009/ag249e/AG249E02.htm>

Fixing Broken Windows. Restoring Order And Reducing Crime In Our Communities. George L. Kelling, Catherine M. Coles, Touchstone Editions 1996.

Planning and Place in the City – Mapping Place Identity, 1st ed. Marichela Sepe, 2013.

Intensjoner i Arkitekturen. Christian Norberg-Schulz, 1967.

Byrom – en idéhåndbok. Hvordan utvikle byromsnettverk i byer og tettsteder. Kommunal- og moderniseringsdepartementet, 2016. Side 12

Principles of Public Policy Practice. Lok Sang Ho, 2001.

Mental Capital and Wellbeing. Cary L. Cooper, Usha Goswami, Barbara J. Sahakian, 2010.

Barnetråkk. Park og anlegg nr. 7/2011.
<http://www.umb.no/statisk/ilp/avisutklipp/renata.pdf>

Green urbanism and mental health. Kua Ee Heok, Angelia Sia, 2016.
<http://www.straitstimes.com/singapore/environment/green-urbanism-and-mental-health>

Mental Health and Illness in the City. 2017.

Top-Down, Bottom-Up and Lateral. A Framework for Planning Communication. Terry Wroblewski, 2013

Bottom-up Innovation. Insights, Ideas and Innovation. Langdon Morris

Small wins. Redefining the scale of social problems. American Psychologist, Vol. 39 (1), Karl E Weick, 1984, 40–49.

The Power of Habit. Why We Do What We Do in Life and Business. Charles Duhigg, 2012.

Attraksjonskraft gjennom stedsinnovasjon og Stedsinnovasjon – nytte eller smykke? Telemarksforskning
<https://www.telemarksforskning.no/publikasjoner/filer/1920.pdf>

1. Økosystem-basert forvaltning (Ecosystem Based Management) oppsto som et begrep på 1970 tallet under utarbeidelsen av en verneplan for The Great Lakes: https://en.wikipedia.org/wiki/Ecosystem-based_management.
2. Dogmefilmenes opphav kan spores til publiseringen av manifesten «Dogme 95» lansert av de danske regissørene Lars von Trier og Thomas Vinterberg i 1995: https://en.wikipedia.org/wiki/Dogme_95.
3. Rammeverk for grasrotbasert utvikling (Grassroot Development Framework) er et resultat av arbeid i Sør-Amerika gjennom flere artier med hovedfokus på grasrota som en viktig forutsetning for vellykket utviklingsarbeid. Rammeverket brukes i stor utstrekning av bl.a. FN's Organisasjon for Ernæring og Landbruk (FAO): <http://www.iaf.gov/resources/publications/grassroots-development-journal/2009-40th-anniversary/measure-to-match-the-mission-how-the-grassroots-development-framework-came-to-be>
4. Arnstein, Sherry R. (July 1969). A Ladder Of Citizen Participation. *Journal of the American Institute of Planners*. 35 (4): 216
5. Kelling, George; Coles, Catherine, *Fixing Broken Windows: Restoring Order and Reducing Crime in Our Communities*.
6. Chartrand, T.; Bargh, J. The Chameleon Effect: The Perception-Behavior Link and Social Interaction (PDF). yale.edu. New York University. Retrieved 2014-09-28.
7. Rizzolatti, Giacomo; Craighero, Laila (2004). «The mirror-neuron system» (PDF). *Annual Review of Neuroscience*. 27 (1): 169–192. PMID 15217330.
8. Begrepet byggeskikk, eller vernacular på engelsk, brukes om byggetradisjonen i et gitt område som oppstår uten overordnet styring eller påvirkning. Begrepet kan derfor også anvendes i studier på moderne bebyggelse som har oppstått uten estetisk styring som f.eks. sprawl, favelaebbyggelse og som i dette tilfellet bakgårdsbebyggelsen i Skien.
9. Norberg-Schulz, Christian: *Intensjoner i Arkitekturen*. Universitetsforlaget 1967, side 142.
10. Ellen Husaas (Red.), *Byrom – En Idehåndbok, Hvordan utvikle byromsnettverk i byer og tettsteder*: Kommunal og moderniseringsdepartementet, side 10
11. Ho, Lok Sang, *Public Policy and the Public Interest*, Routledge, 2012
12. Cary L. Cooper, John Field, Usha Goswami, Rachel Jenkins & Barbara J. Sahakian (Red.). *Wiley-Blackwell*. 2009: *Mental Capital and Wellbeing*, og Ademola Adeponle, *The British Journal of Psychiatry* Oct 2010, 197 (5) 419-420: <http://bjprcpsych.org/content/bjprcpsych/197/5/419.2.full.pdf>
13. Barnetråkk, Registrering av barn og unges arealbruk: Veileder 2010 Norsk Form: https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/MD/Bilder/Planlegging/Veiledere/barn/barnetrakk_2010.pdf
14. <http://www.straitstimes.com/singapore/environment/green-urbanism-and-mental-health>
15. Næringsklynge er en betegnelse på en klynge av bedrifter innen samme næring som kan realisere stordriftsfordeler gjennom positive eksternaliteter. <https://no.wikipedia.org/wiki/N%C3%A6ringsklynge>
16. Charles Duhigg, *The Power of Habit. Why we do what we do and how to change*, side 112.
17. Sirkulær økonomi er et prinsipp for økonomisk virksomhet som har som mål at ressurser forblir i økonomien lengst mulig. https://en.wikipedia.org/wiki/Circular_economy
18. Bærekraft ble definert av FN's Brundtlandkomisjon som «Utvikling som imøtekommer behovene til dagens generasjon uten å redusere mulighetene for kommende generasjoner til å dekke sine behov». <https://no.wikipedia.org/wiki/B%C3%A6rekraft>
19. Det grønne skiftet er et begrep som blir brukt om generell endring av samfunnet i en mer miljøvennlig retning og blir mye brukt i media. Begrepet har ingen vitenskapelig forankring men er blitt brukt offentlig i forbindelse med regjeringens «Lavutslippsrapport i 2014»: <https://www.regjeringen.no/no/tema/klima-og-miljo/klima/innsiktsartikler-klima/gront-skifte/id2076832/>
20. Fremtidsanalytikere peker på et paradigmeskifte i samfunnet fra kunnskapsbasert- til innovasjonsbasert utvikling. Hovedfaktoren og den viktigste ressursen er menneskets kreativitet og ideer; selve råstoffet som driver utviklingen. På konferansen om stedlig attraktivitet i Kongsberg i 2015 presenterte Telemarksforskning resultatet fra forskningsprosjektet «Attraksjonskraft gjennom stedsinnovasjon», med 50 deltakerne fra prosjektets 16 casekommuner gjennom fire år: https://www.telemarksforskning.no/fag/tema.asp?gID=REI&t_id=110 og <https://www.telemarksforskning.no/publikasjoner/filer/1920.pdf>

Mosaikk – en urban utviklingsstrategi

ISBN 978-82-993019-7-8 (Norsk utgave, trykt)
ISBN 978-82-993019-9-2 (Norsk utgave, digital)

© Telemark fylkeskommune i samarbeid
med Skien kommune 2018

Oppdragsgiver
Telemark fylkeskommune v/ Lene Hennum

Forfattere
Skien kommune v/ Laurie Smith Vestøl
Rintala Eggertsson v/ Dagur Eggertsson

Grafisk design av Yokoland
Satt i Neue Haas Unica
Trykt på 120g Munken Lynx
Trykt av Nilz & Otto Grafisk AS

Fotografier

Skien kommune: side 3, 6, 7
Tom Riis: side 29, 52, 55, 57, 60, 62, 65,
66, 67, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 78, 81, 86
Camilla Jensen: side 10, 12, 49, 82
Max Emanuelson: side 58
Dag Jenssen: side 88, 91, 93

ISBN 978-82-993019-7-8

TELEMARK
fylkeskommune

SKIEN KOMMUNE